

הרב יהושע ענבל

מח"ס יורה דעה, מודיעין עילית

שו"ע חדש – מעויות עתיקות

ה"מפרש" לשו"ע וה"מציין" לרמ"א, מדפוסים ראשונים ועד
הוצאות השו"ע החדשות

מעויות עתיקות?

כשאנו עורכים את ספרי רבותינו, אין אנו רגילים לדבר על טעויות ושגיאות (מלבד שגיאות דפוס כמוכן). אולם תופעה מיוחדת היא הציונים והפירושים המשולבים בדברי השו"ע והרמ"א, לא רק שאין אנו יודעים "מבטן מי יצאו הפנינים האלו", אלא שידוע לנו שאין כאן רק פנינים, אלא לפעמים טעויות העלולות להביא מכשול, ובכל זאת ההוספות האלו הפכו לחלק מהטקסט, במקום הכי פחות מתאים לחוסר זהירות ולמכשול: בגוף השלחן ערוך.

מדובר בתוספות שהתווספו בדפוסים הקדומים של השו"ע, הפירושים נדפסו לראשונה בשו"ע ונציה של"ד, שנדפס ע"י ר' מאיר פרינץ. הציונים נדפסו לראשונה בהוצ' קראקא שס"ז, שהיתה קשורה בר' שמואל הורביץ. בהוצאות הבאות באו עוד הרבה שינויים ותוספות בציונים ובפירושים. בהרבה מקרים 'התנערר' הפוסקים מהוספות אלו ולא ייחסו להן סמכות.¹ ואעפ"כ הן מתנוססות כבוד בלב השו"ע, אשר כידוע כל מלה שבו יכולה ליצור נפ"מ בהבנת ההלכה ובפסיקתה. מצד אחד, ברור שמלאכה כזו לא נעשתה ע"י עמי ארצות, ובכל מקום שהודפסו ספרי שו"ע, לא היה עולה על הדעת להדפיסם מבלי לערב ת"ח מפורסמים בהכנות לדפוס, (ראה

* א"ה, הדברים נרשמו דרך לימוד, ואין בהם שום זיקה להלכה. וגם מחקר שיטתי השוואתי אין בהם, אלא רק רשימות שציין הכותב אגב לימודו. ויתכן שחלק מהמקורות נעלמו ממני.

1 החיד"א בחיים שאל ב לח נא כותב: "מה שמציין המציין על ההגה סברת הרב אין להשגיח בזה, שכל היודע סדרם של כתובים יודע שציונים אלו נעשו אחר זמן, ממש"כ בב"י ובדרכי משה, וכמה פעמים לא צדק בציוניו", ובאורח משור על דרכ"מ כ': "המציינים שציינו מקור הדין... הרבה פעמים הציון סעדן תחר'ש ולא ציין כלום, וגם כמה פעמים דרכי ציון הם עוולות ולא ציינו יפה". (לרוב האחרונים היה הדבר פשוט, ורק כמה מרבני ספרד שלא התברר אצלם דרכי פרסום הגהות הרמ"א, מפני ריחוקם, סברו שהגהות מהרמ"א, כגון בכנה"ג, בירך משה, אשר לשלמה, ועוד).

לגבי הפירושים, ראה בהקדמת באר הגולה: "פי' המלות אשר נדפסו כבר בשו"ע דפוס ונציא והסכימו הגבירים להכניסו בפנים ולעשות רושם כדמות כוכב, גם ע"ז הפי' שמתי עיני עליו וכל פירוש זר ואינו מוסכם ממנו הסרתי והפירוש האמתי במקומו העמדתיו". בציוני מ"י ומור"ל ניתן לראות באמת אזכורים של פירושים מוטעים שהוסרו, למשל בחו"מ שלח ז, הפירוש ל"תתרו"ז הנדפס, מקורו בבאה"ג, ואילו המפרש הקדום פי' מוטעה. אך לעתים השינויים לא מוסברים כ"כ, ויתכן שנעשו בטעות, למשל ביו"ד רכח מג נכתב במקור: "התנאים הנכתבים בין המזדווגים יקראו שטר שדוכין", ובמהד' באה"ג הושמט. יש לציין לכסא דהרסנא סי' לד שחשב שהפירושים הם מרמ"א.

לעיל). ומן הצד השני, לא כל חכם בא למדרגת הגר"א, שכל התורה כמונחת בקופסתו, וכשהוא מציין למקום מסויים, ברור לנו שהוא יודע להיכן הוא מציין ומה בדיוק נאמר שם, או שכשהוא מפרש ברור לנו שהיה מודע לכל המקורות ובחר את הפירוש העיקרי. מן הסתם אותו חכם שפירש וציין, השתדל לעיין בבי" ובדרכ"מ, וליקט את מקורות הדינים כפי הישג ידו. אבל אין זו סיבה להנציח את הפירוש או הציין בתוך השו"ע, במקרה שנראה שטעה.

מה ניתן לעשות, בטעות המוצגת על דף השו"ע כבר כארבע מאות שנה? דברים שנשזפו ע"י כל רבותינו האחרונים, ולא תמיד העירו על כל שגגה. והאם בכלל יש להשאיר את הצייונים האלו בתוך דברי השו"ע והרמ"א, שבחרו לכתוב מה שכתבו ללא תוספות וצייונים? דילמה זו עמדה לפני הוצאות השו"ע השונות.²

בכדי לתת תמונה על מורכבות הבעיה, נסקור ראשית את שיטת עבודתו של "המפרש" בשו"ע, מקורותיו, ומדת דיוקו.

א. פירושים בשו"ע

הפירושים בשו"ע נראים לפעמים כמו פירושים הבאים להתאים את השו"ע ל'בעל בית' הממוצע שאינו מבין את המושגים המוזכרים בהלכה, או אולי אינו מבין ארמית, כמו: שיתין נשמין – פי' ששים נשימות (או"ח ד טז). כאחת – פי' בפעם אחת (ח ה). פירוש טומטום ואנדרוגינוס (יז ב), פירוש המלה שושבין (לח ז). פירוש המלה השפיל (קיג ה). לגרוס – פי' ללמוד (קמו ב). צווח – פי' צועק (קמו ב). אקראי – פי' דרך מקרה ולא קביעות (קנד א). בפני הבית – פירוש בזמן שבהמ"ק קיים (י"ד סא כא). ועוד רבים כאלו.³

ואמנם, הפירוש אינו מתמקד רק בביאורי דברים פשוטים, אלא גם בביאורי מלים קשות, ומציע פירושים חדשים ומעניינים, אך לעתים בעייתיים מבחינה הלכתית.

באופן כללי הפירוש מבוסס על מקורות,⁴ ולא אמור להיות פירוש חדשני, שני המקורות הראשיים המובאים בשמותיהם תדיר, הם ספר הערוך,⁵ ופירוש רש"י לש"ס,⁶ נדירים ביותר

2 מהדורות השו"ע המוזכרות במאמר זה: מכון ירושלים (מ"י) – לאר"ח וי"ד, מורשה להנחיל (מור"ל) – לאה"ע וחור"מ. צורת הדף, ע"י מכון שלחן מלכים תשס"ה. שו"ע הבהיר, בהוצ' לשם, י-ם תשס"ז. עוז והדר, נ"י תשע"א. שו"ע השלם לאה"ע, ע"י מכון ראש פינה – צאנז, תשנ"ז.

3 הרב יצחק נסים במאמרו "ההגהות על ש"ע" (בתוך קובץ ר' יוסף קארו, מוה"ק, תשכ"ט), מציין שהפירושים נדפסו רק במהדורות שו"ע הקטנות, שהיו מיועדים כנראה לבעלי בתים.

4 לא אציין במאמר זה את המיקום המדויק של המפרשים, כדי שלא להכביד על הקורא, בד"כ דברי המפרשים הם במקור ההלכה, במשנה או בגמרא על אתר, המקום המדויק בספר הערוך מציין במהדורת י-ם. מסיבה זו, ובכדי למנוע בלבול, לא אציין בד"כ – בכל מקום שהנושא הוא הכתוב בגוף השו"ע – גם סעיפים קטנים של נו"כ השו"ע, אלא רק את המיקום לפי סעיפי השו"ע.

5 או"ח שג כד, שיד יא, שיט ח, שכ יח, שכח לט, שלו ח, שנו א, תנט ב, תקנא ג, יו"ד נא ד, סד יג, פג ו, ריז ד, ריז ו, רצו טו, רצו יד, שה כב, אה"ע עג ג, קכה ב, קעב א, חו"מ קנד ל, קנה טז, קנו י, רכד ב, רעה ד, שג ו, שלו ח, שלז ב, חו"מ קנד ל, קנה טז, רכד ב, שג ו.

6 או"ח ג ז, קכח ל, קסז ה, רסב ב, שח לא, שמה יד, שסב יב, תקא א, תקמו ה. יו"ד סד יג, פג ו, פד

מקורות נוספים המצויינים בשמם, מעניינת ההיזדקקות המועטה לרמב"ם (מובא בחו"מ רעג יז), שבפירוש המשנה שלו התמקד תמיד בפירוש המונחים ובזיהויים בזמנו.

רוב הפירושים באים בלא ציון מקור,⁷ אבל חלק גדול מהם לקוח ממקורות כלשונם, כך הוא מצטט את הערוך בלי אזכור שמו,⁸ ואת דברי רש"י מבלי להזכיר את מקורו.⁹ אחת הזירות הראשוניות במלאכת הפירוש היא ההכרעה בין הערוך לרש"י, בחו"מ קעז יא למשל, בוחר המפרש בפירוש רש"י (מבלי לציין את מקורו, ומבלי לציין שהערוך פירש אחרת),¹⁰ ולעתים הוא מביא את דברי שניהם. ההכרעה אם לציין את מקורו גם היא סלקטיבית, לעתים הוא מביא דברי התוספות בשמם (יו"ד קלה ו, חו"מ רסב כא), ולעתים שלא בשמם (יו"ד קלט ה'), הוא מביא מדברי הרמב"ם בלי לציין מקורו (או"ח קסב ו, יו"ד רצז יד), בחו"מ (שצ א) הוא מביא פירוש בשם "הברטנורא", אבל במקומות אחרים מביא דבריו בלא ציון (למשל: יו"ד קלה ב, קע א).¹¹ כך שאין לפנינו שקיפות מלאה בנוגע לשיקולי בחירת הפירוש הנכון. ולפעמים הוא מקדים פירוש בסתם, ומוסיף את דרך רש"י כהצעה אחרת: ותיקין – פי' תלמידים, ורש"י פי' ענוים ומחכבים המצוות (או"ח נח א, משום מה בא"ר שם מייחס פירוש זה לבאר הגולה, וגם מחה"ש מייחס תמיד את הציונים לרמ"א לבאה"ג, כגון באו"ח נד ד וביו"ד כ ד), הפירוש הראשון מקורו בערוך. וכיו"ב: הקריסו – פירוש הפיגו טעמם ונתחמצו,

ב, קכה ו, קלה ה, ריז י, חו"מ צ ד, צח ז, קעב ד, רכד ב, רלב יח, רנט ז, רסב יג, יט, רעג טז, רעה ג, רעז ו, שג ו, שלז ב, שלח ט, שנח ו, שפד ד, למסכת ב"ב הוא מביא את הרשב"ם: חו"מ ריד ג, רטו ד, רכ יח, רעז ד.

7 וזה ממה שיכול לבלבל את הקורא, שאינו יודע אם יכול לסמוך על הפירוש. ועי' ביו"ד רצז ד שפירש: ארכובה, כרעא דאדם דמי לנון כפופה, ועי' בערוה"ש שם סקפ"ח שהשיג עליו שנראה לו שדומה לל'. ובאמת מקור הפירוש בערוך ערך ארכובה, וברור שארכובת האדם דומה לנ', שהוא צורת הברך. ואמנם הנדון שם בשו"ע באילן עצמח לצד ושוב עלה למעלה, ומכיון שסו"ס עלה מן השורש הרי דומה לל' יחד עם תחילת הגזע. אבל פירוש הלשון הוא צורת נ' והכוונה שנוסף לתחילת הגזע צורת נ'.

ולפעמים דוקא הזכרת המקור יכולה לבלבל את הקורא, כך באו"ח שמה א: כרמלית, פי' רך מל לא לח ולא יבש אלא בינוני הכא נמי לא רשות היחיד לפי שאין לו מחיצות, ולא רשות הרבים שאינו דומה לדגלי מדבר דלאו להלכות דרבים עבידא, רש"י. הקורא יחשוב כי כל הדברים האמורים בפירוש כרמלית הם מרש"י, ולא היא, הפי' ע"פ הדמיון לרך מל וכו' הוא מהתוס' בשם הירושלמי, אבל רש"י שבת ג: פי' "כרמלית לשון יערו וכרמילו", דהיינו מלשון שדות ויערות, והוא בודאי הפירוש הפשוט ע"פ הלשון, והירושלמי דורש להתאים למציאות שלא רק שדות הם כרמלית אלא גם כל צדי רה"ר וכדו'. (ויש בפי' זה נפ"מ, כי הרמב"ם כ' שהיערות הם רה"ר, והמ"מ כ' שלפרש"י מל' יערו וכרמילו א"א לומר כן).

8 באו"ח שה י, תקנד טז, תקעט א, תרכז ג, שלז ב, ובעוד מקומות רבים מסתמכים דבריו על הערוך, כפי שניתן לראות בדוגמאות שבהמשך המאמר.

9 או"ח כה ח, שא כג, שיט ז, שלד ג, יו"ד צט ד, קיד ט, קלד א, קלה ו.

10 ראה להלן: הערוך ורש"י.

11 ניתן לראות שאין הוא משתמש במגוון של מפרשים, במקומות ספורים הוא מביא מדברי הר"ן, ראה יו"ד סו ז שפירושו לקוח מדברי הר"ן המובאים בב"י. ונראה שעיין לפעמים בב"י, כמו למשל שם פג ו: "כולכית פי' הערוך דג קטן טמא וכ"פ הר"ן ואחרים פירשו שהוא דג טהור", הבי" מביא ד' הר"ן בשם רש"י שהוא טמא, ומר"ח שהוא טהור, ולכן קיצר הדברים ועשאו מחלוקת ר"ן עם "אחרים".

וגירסת רש"י דכדום ופירש שהתליעו (ח"מ שכג א, ע"י סמ"ע שם שנוקט שהכוונה התליעו).¹² כפרשן מקורי, הוא סומך את פירושו על ניבים ארמיים הנמצאים בתרגומים (או"ח יב א, כה ח, קנ ב, קנא ו, רנד ה, רעה א, שסג ג, תרמח ט, יו"ד כ א, עט א, קיג ז, קנג א, רצו ד, שא יד, שנג ה, חו"מ סה ז, צז כח, צח ד, קמא א, קמא ב, קסא ב, רטו ד, רלב י), מהם קישורים ידועים, ומהם חדשים.¹³ וכך הוא משתמש גם בלשון המקרא כדי לבסס את פירושו, (או"ח נח א, תנא ג, תקכא א, תקעו ה, ז, יו"ד מז ג, נו א, קכג יח, קצ לג, רלד א, רסח ב, רצו ז, שלא כו, שסג ד, אה"ע סה ד, קיז א, קכא ג, קנז א, חו"מ עג יא, עד ב, פא יב, צא ג, צח א, ולא יג, רעה ד, רפה ג, תיח ז), הרבה פעמים בקישורים מקוריים.¹⁴

12 במקרה זה לפי מ"י מדובר בשילוב של שתי מהדורות. על התעלמות מרש"י בדברי המפרש (או"ח שסג כט) תמה בחלקת יעקב קעב ז: שרטון, פי' יובש כעין אי שנדחו המים, "משמע רק יובש ולא שיעלו חול ואבנים כפרש"י, אבל הוא תמיה גדולה מהא דסי' שנו' וכו'".

13 ולפעמים מביא תרגום מבלי לבאר את הקשר לנושא, ראה יו"ד רצה ו: "החזרד, פירוש מין תפוח יערי תרגום וכפתור (שמות כה לה) וחיזור", ומה ענין כפתור אצל תפוח יערי? (התרגום מובא כבר ברע"ב) כנראה הכוונה שמכונה כך על שם שהוא עגול וחזור חלילה.

יו"ד רכח מג, "פירוש המזדווגין עצמם יקראו משודכים מענין ומצאן מנוחה (רות א, ט) כי תרגום ותשקוט הארץ (שופטים ה, לא) ושדיכת ארעא", הערוך מציין תרגום זה בערך שדך א' שענינו השקטה (ומעניין שמהר' מ"י לא ציינו לדבריו אלו), אבל משתמש בערך נפרד לשורש שדך מענין שדוכין. והמפרש חיבר את שני הענינים, בצורה שנראית קצת מאולצת.

באו"ח יב א, פירש: כדי עניבה – וירכסו את החושן מתרגמינן ויענבון (ונמצא גם במג"א שם, ואולי בטה"ד). אבל אינו נמצא בתרגום, וירכסו מתרגמינן "ויחדון", ושמעתי מר"ש שצ"ל "לולאות מתרגמינן ענובין".

דוגמא נוספת לשימוש בארמית, את המונח 'תוריתא דנהמא' הוא מפרש: תוריתא כאילו אמר תואריתא תואר הלחם, (או"ח קסח יא), הפירוש הפשוט הוא מלשון 'תורת לחם' (וכך לשון הגאונים והראשונים). מעניין שבהוצ' מ"י חילקו את המלה לשניים וכתבו "תואר – יתא", כאילו לדעתו 'יתא' הוא כינוי ללחם. גם אם כך הוא בדפוס הראשון, יש להניח שזו טעות.

14 לפעמים, מרוב שרצה לדמותו ללשון המקרא, פירש שלא על פי פשוטו, כך ביו"ד קכג יח "לשלותו מהחרצנים והזגים" – פירוש להסירו, כמו של נעליך, אבל בלשון חכמים שליה הוא להוציא דבר הטמון בעומק, כמו "שולה דג מן הים" תענית כד. וכך הוא בשליית היין מתוך התערובת (כבר הרע"ב ביצה א ח כותב מציין לפסוק של נעליך, אבל לא כותב שהוא לשון הסרה, ואפשר שמפרש גם בנעליים לשון שלייה).

ביו"ד שסג ד, לקבור במהמורות עד שיתעכל הבשר, פי' בשוחות עמוקות, כמו מהמורות בל יקומו. הבין שלא יקומו כי הם בורות עמוקים. אבל לא נראה שהכוונה שהן עמוקות, אלא להיפך מדובר בשקעים קטנים, כמו שהוא בלשונו, וכיון שהוא לזמן עד שיתעכל לא העמיקו, והנופלים במהמורות הוא מפני שנתקלים רגליהם בהן, ומחמת המכה לא יקומו.

ובאה"ע ה ב "פצוע דכא... נכרת או נידך, פירוש נתמעך, מענין פצוע דכא", הרי טרח להביא פסוק, ונראה שלא שם לב שפסוק זה הוא נושא הסעיף.

באה"ע לא ט: "סבלונות (פי' דורונות, כי הוא לשון סבל ומשא ונמצא משא בלשון מתנה, כמו וישא משאות (בראשית מג, לד)", ראשית הדברים כבר כ' הרמב"ם בפיה"מ ב"ב ט ה: סבלונות נגזר מענין המשא מן סבל. אבל החיבור לוישא משאות אינו מובן, ושם פירשו המפרשים משאת לשון מנה, והקשר

סגנון הלעזים הוא ספרדי או איטלקי (המפרש מביא לעזים משלו ב: או"ח לט ד, קנח א, קנט ד, קנט ט, קנט יב, קסב י, קסג ב, רה א, רכד ד, רנד ה, תסא ב, תרמו א, יו"ד מו ג, קלח ב, ו, קצ ז, ריו יא, רצה ו, רצז ג, ד, רצז יד (שם הוא מצרף גם את הלעז בערבית, וכן שם שכא טז, וביו"ד נא ד, ורצז יד), אה"ע כג ו. באו"ח קכח ל מביא לע"ז אשכנזי שמקורו ברש"י וכע"ז שם קע א, יו"ד קיז ט, אה"ע לט ד), הוא כותב: "פת עשויה עם צוקארו" (או"ח קנח א), שזו ההגייה הספרדית, לעומת 'צוקער' האשכנזית. בכלל, יש להניח שבשנת של"ד, קהל היעד של שולחן ערוך היה בעיקר קהלות הספרדים.

המ"ב והמפרש

לחיבור כזה של פירוש כל המושגים המשנאיים והתלמודיים שהגיעו להלכה, יש משמעות רבה, גם להבנת הדברים, וגם להלכה. ואעפ"כ אין נו"כ השו"ע מרבים לעסוק בפירושים ובמקורותיהם וסמכותם. בד"כ משום שאין זה מעין מלאכתם.¹⁵

המ"ב, אף שהשיג לפעמים על הציונים לרמ"א וערכם (ראה להלן), אינו מחווה דעתו ישירות על הפירושים בשו"ע וערכם, ואף קובע כמה פעמים "סעיף קטן" בתוך הפירוש¹⁶,

בין סבלנות למשא ולסבל, הוא שנושאים אותם, וכך דרך הדורון וכבודו שנישא ע"י שליח. פירוש מעניין כותב באה"ע קכא ז ל'גוסס': "גוסס – פי' תרגום על צד תאמנה (ישעיה ס, ד), על גססיהן, כלומר על חזה שלהן. וענין גוסס הוא שהקרב למיתה מעלה ליחה בגרונו מפני צרות החזה", הקשר בין צרות החזה ובין הגסיסה נראה מאולץ (התוי"ט ערכין א ג מצטט פירוש זה, ואילו הקצוש"ע קצד א מעתיק את הרברים, וכנראה חש בחסרון לכן הוסיף גם את פי' התוי"ט שם "לשון גוסס הוא מלשון מגיס בקדרה, שהליחה מתהפכת בגרונו", וגם זה לא נראה שפוט, ועי' בערוך השלם שע"פ הערוך ערך גס, יש לגזור מערבית, והוא כינוי לחרחור שמשמיע. בשו"ע השלם ציינו מקור על המלים הראשונות 'ערוך ערך גוסס', אבל בכדי לדעת את התרגום לא צריכים להערוך, והפירוש אינו מהערוך). וראה בשו"ת הרב"ז ח"ג פו':

"עיינ תוס' יום טוב פ"א דערכין מ"ג. שפי' מלת גוסס, מלשון מגיסה בקדירה ע"ש. ובמחילת כבודו אישתמיט מיני' הא דש"ע אה"ע סי' קכ"א סעי' ז. שפי' ע"פ התרגום: על צד תאמנה, על גססיהן. כלומר על חזה שלהן ע"ש. ועיין תפארת ישראל על המשנה פ"א דערכין הנ"ל. שפירש מדנפשיה, מלת גוסס, על-פי התרגום הנ"ל. ובמחילת כבודו אישתמיטתיה גם כן הא דש"ע אה"ע הנזכר".
ובמחילת כת"ר אין זה מהש"ע, ואין להשיג מדברי המפרש הזה על דברי התוי"ט.
בחו"מ צא ג כתב: "המחם (פירוש הסיר ומסר הפועל לחנוני מן ומחה על כתף ים כנרת) (במדבר לד, יא)", הפירוש יחידאי, והמפרשים פרשו מחה בצורות אחרות, ראה תוי"ט ב"מ ט יב ומפרשי התורה במדבר שם. (מור"ל תקנו ע"פ המקור "הישיר" במקום הסיר).

15 מעניין שדוקא המציין לרמ"א, טרח לפעמים לציין מקור לפירושים שבשו"ע, ראה יו"ד לג ד (הושמט במ"י!), שא יא, אה"ע קעח ב, חו"מ רטו ב (הושמט במור"ל!). לעתים הוא מציין מקור גם לשו"ע, ראה רשימה לדוגמא במאמרו הנ"ל של הרב יצחק נסים, הערה 16, הברכ"י או"ח תע' כ שאין המציין מציין ד' השו"ע, ואמנם גם הציונים לא מיד אחת יצאו, והחיד"א דרך כלל קאמר. וכן אפשר שכונתו שהמציין המקורי לא ציין, ורק הציונים בדפוסים הבאים הוסיפו גם לשו"ע. אגב בכמה מקומות שהמציין ציין לשו"ע, הושמט הציון במור"ל בלי להשאיר לו זכר, למשל יו"ד קצ לו, צויין בדפוסים טור ע"פ הרא"ש, (הושמט במור"ל) ראה פמ"ג או"ח סי' רסו בא"א יד שמבאר עומק כוונת המפרש.

16 לפעמים קבעו המדפיסים סעיף מהנו"כ בתוך הפירושים, אבל עיון בתוכן מלמד שאין קשר לפירוש,

להרחיב ולבאר את הדברים (קנ ב, קפה ו, רב ו, רטז יב, בה"ל שיט יז, שכח קיד, תנא יא, תסט א, תקלז ב, תעג ה. וראה יא כג שמעתיק לשון יד אפרים שמתייחס לפירוש שם כ"כתב רמ"א"), לעתים משיג המ"ב על המפרש שלא פירש מספיק (תרפח א), ולפעמים מתעלם מדבריו ומסביר בעצמו את אותם הדברים (קיג ח, קסב ח, תקלז יב, כמו שעושה גם הש"ך למשל ביו"ד רח ו), או דברים דומים (קכח ח), או בתוספת דברים (רנג א, שיד ח, ועוד דוגמאות בסמוך), אך המעיין בתשומת לב בתוספות המ"ב, יראה שבעצם לפעמים אין הפירוש שבשו"ע מדוייק, ולפעמים כותב המ"ב בדרך פירושו, אבל יש כאן השגה, ובאופן כללי הרבה פעמים המפרש מתמקד במישור המילולי ומתעלם מהזיקה וההקשר ההלכתיים.

בסי' קפה שם המפרש כתב "שכור – פי' לגמרי", אבל מדברי המ"ב מובן שאין הגדרה כזו בהלכה, גדר שכור האמור שם הוא "שאינו יכול לדבר לפני המלך", אבל לא "כשכרותו של לוט", והפירוש "לגמרי" אינו משקף את מה שצריך הקורא לדעת. מחמר (רסו ב), פירש המפרש: מנהיג את החמור, ובמ"ב כתב את הפירוש היותר מדוייק מבחינה הלכתית: "מנהיג את החמור טעונה".

מוכיז (רנט א), פי' המפרש כל דבר רך קרוי מוכיז וכו', וכתב הבה"ל: "עיין במ"א ונראה שלא היה לפניו מה שכתוב לפנינו כי באמת הוא ממציינים והמ"א השמיט זה וכנראה שבכונה השמיטו אף שכתוב זה ברש"י במשנה היינו לדינא דהטמנה אבל למה שכתוב פה שמוכיז חשיבי מגיזי צמר ע"כ לא איירי במוכיז כזה שמוכיז רק לעשות לבדים".

נפט (רעה יב) פי' המפרש שהוא לבן, כתב הבה"ל שהוא "טעות סופר" ולא השיג עליו (ובאמת מקור דבריו כבר ברע"ב, ושם נפלה ט"ס. שהרי הרע"ב עצמו מביא שם את האמור בגמ' שנפט לבן הוא עף וסכנה להדליק בו, ובירו' שם אמרי' בהדיא דאיהו אוכמא. והנפט הלבן הוא דומה לנפט שלנו שמאד דליק, והשחור אינו מזוקק ואינו דליק כ"כ).

כילה (שא לט), פי' המפרש יריעה כעין אהל, וכו' מותר להתעטף בה ולצאת לרה"ר, המ"ב כ' "הוא כעין טלית שראוי להתעטף בה", וזה הפירוש היותר מדוייק להלכה. וצ"ע לצאת מעוטף בסתם "יריעה כעין אהל".

פורפת על האבן (שג כב), פי' קושרת, המ"ב כ' כורכת, הנדון הוא הוצאה, ואם מותר לקשור הוא נדון נפרד, (עי' רש"י שבת סז. וצ"ע אם המ"ב התכוין לפרש כוונת רש"י כמו שכתב).

מרדעת (שה ז) כמין אוכף קטן, המ"ב מתקן בשם לכו"ש אוכף גדול.¹⁷

ובטעות נקבע הס"ק בתו"ד המפרש, ראה למשל באה"ע קדו ו הציון לט"ז, ובחומ"צ צז כח הציון לסמ"ע. וראה ט"ז או"ח רד א.

17 ומש"כ המפרש שענין המרדעת כדי לחממו אינו ברור, השכ"ט בראשית לא לו פי' כדי להגן עליו מהאוכף, ובאמת הוא ב' תי' בגמ' שם למה התירו במרדעת, ואמרו שהתירו משום שמחממת אותו, אבל אין הכוונה שכל עצם המרדעת הוא לחימום בלבד. ובאה"ע כג ו פי' אוכף – מרדעת, וגם זה לא מדוייק.

אין מגבלין (שכא יד), פי' נתינת קמח למים נקראת גיבול, כ' מ"ב שאינו מדוייק כי כאן הנדון בגיבול עיסה ממש (ובשעה"צ הביא שכבר הנשמ"א כלל יט א כתב שמה שפירשו בשו"ע תלמיד טועה כתבו).

כוי (תצח יח), פי' בריה שנולדה מתיש וצביה, והמ"ב כ' פי' מתיש נקבה וצבי זכר, דאילו כוי של תיש וצביה שוחטין ביו"ט. והרי זו טעות בהלכה.

בסי' תעג, כתב המפרש על מיני המרור המנויים במשנה ובשו"ע "מיני עשבים מרים", והמ"ב מסביר: "משום שאין אנו יודעים בביורר איזה הם בלשונונו לכך כתב בדרך כלל אכולהו שהם עשבים מרים", הרי שהוא מייחס לו כוונה הלכתית בפירוש העמום, אבל כך דרכו של המפרש לכתוב לפעמים אמירה כללית כמו: "מיני בורית" (או"ח תקלד א), "צרעין וגיזין – פי' מיני דבורים וצרעים הם" (יו"ד פא ט). "פיאה אזוב וקורנית, פי' מין עשב"¹⁸ (או"ח שכא א), צינור מרזב וסילון דבר אחד הם, (שם שכו ג).

דוגמאות לתבונות הפירוש ולבעיותיו

הערוך ורש"י – שורש המלה מול שימושה בפועל בהלכה

בד"כ נוטה המפרש להעדיף את הערוך, ולא היתה מקובלת אצלו התפיסה הפשוטה שלנו, שקודם כל ישנו פירוש רש"י, ורק אח"כ באים פירושים אחרים. ולכן אף לא טרח לציין שמקור דבריו בערוך, או שרש"י ואחרים פירשו אחרת. הערוך שהתמקד יותר במקור ושורש המלה ומהיכן נובעת, היה קרוב יותר לטעמו של המפרש, אבל רש"י שפירש את הסוגיא, דייק יותר בהטיה הספציפית של המונח – לעתים יש פער בין הפירוש ה'תיאורטי' של המושג, לבין השימוש שעושים בו במקרים שונים- וזה חשוב יותר להלכה, כפי שנראה בדוגמאות דלהלן.

לפעמים באמת מתאימים דברי הערוך להבנת השו"ע יותר מדברי רש"י, כך בפירוש המונח "בי דואר" (או"ח רמז א), כותב המפרש: "פי' איש ידוע בעיר שכל כתב אליו יוכל והוא משלחו למי ששלוח אליו", המפרש אינו מציין את מקורו, אך זו לשון הערוך, בכך הוא בוחר שלא להביא את פירוש רש"י, שפי' דואר הוא "השלטונות", שהם היו שולחים המכתבים, ובאמת מבחינה היסטורית פירוש רש"י הוא הנכון, שהמלה הפרסית 'דואר' ענינה השלטון, אלא שמבחינה פרקטית, להבנת השו"ע מתאימים דברי הערוך, שהרי הנושא הוא מי שולח את המכתבים בזמננו, ולא שורש המלים בפרסית. עם זאת גם לפירוש והבנת הדברים במקורם יש חשיבות. ולמפרישנו זה ישנה חיבה מיוחדת להבנת מקור המלים והשתלשלותן.

אך בהרבה מקרים, ההסתמכות על הערוך בלבד, מחסירה נתונים הנצרכים להבנה מלאה של המושג. כפי שנראה בדוגמאות דלהלן:

18 המ"ב שם הגיה "מיני עשבים", כי פירש על כולם, וראה רא"ש מעשרות ג ט פי' קורניתא חסא, ובגמ' שבת קכח. קורניתא חשי, ריבמ"ץ שביעית ח א כ' קורניתא אוריגנו, וריטב"א שבת כ' מיני עצים הם, ולא דוקא.

יבחושיין (או"ח קס י), – פי' תולעים, מקורו בערוך ערך יבחושי, ואילו רש"י חולין סז. כ' יבחושים כמו יתושים דקים, ואין המפרש מציין כלל שמקור דבריו בערוך ורש"י פי' באופ"א. הערוך נותן שם כללי, ורש"י מדבר מתוך הנסיון על יבחושים שהיו מצויים אצל חביות היין, ראה רמב"ן שם באריכות.

חלוט (שם קסח יד) – מין פת שחולטין אותו ברותחין, מקור הפירוש בערוך, אבל הערוך פירש את המושג, ובנושא המדובר שם אין המדובר בפת, אלא גם בבליילה רכה, כמ"ש המג"א, ובתוספתא חלה א א: חלוט הנותן קמת לתוך חמין, ואמרו לחם עוני פרט לחלוט, שאינו לחם.

מפעפעין את הידיים (שם קפא ג) – מבעבעין לשון שחין אבעבועות, מקורו בערוך, והשמיט את דברי רש"י שפי' שמרכיין את הידיים.

הכוסס את האורז (שם רח ז) – אוכל, מקורו בערוך, אבל הפירוש המדוייק בנידון דידן הוא שנושכו חי, ושם תריב ח פירשו כהוגן.

העלוהו לגדרום לידון (שם ריט ח) – מעלות שעושיין דינים לשבת כשדנים. מקורו בערוך, אבל השמיט שהוא מקום הריגה שהוא עיקר המשמעות שם. והראשונים פי' גדרום הוא בנין שדנים בו דיני נפשות ראה רש"י ע"ז טז. ר"ן וריטב"א שם רע"ב ע"ז א ז, וגדרום לשון חיתוך כמו גדרומין ובדומה לקרדום.

אנפילאות (שם רכג ו) – מנעלים קטנים שחופים רוב הרגל, מקורו בערוך, אבל בנידון דידן, ענין אנפילאות אינו שחופה רוב הרגל (כנראה כוונתו לגרביים ארוכות), אלא שעשוי מברד, ואינו מנעל. מענין לציין שאת המונח 'מגפים', פירש המפרש (שם שא ז) אנפלאות של ברזל, והוא מפרש"י, ויש כאן תיאור מציאות של שריון האבירים שהיו בימי רש"י, שהיה נתפר מאלפי קשקשי ברזל קטנים, וגם לרגליים עשו שריון כזה (שחופה רוב הרגל), ששימש להגנה מפני חצים, שהרי א"א ללכת עם בגד או נעל מברזל, ורש"י מכנהו אנפלאות, שכן טבעו הוא כמו בד שאין לו צורה קבועה אלא נופל על הגוף.

עססיות (שם רנד ח) – מיני קטניות שגדלים בא"י ולא בבבל. מקורו בערוך, ומקור הערוך מתשו' רב נטרונאי סי' שצב' שאינו מצוי אצלנו. אמנם בכיצה יד: אמרי' שעושים עססיות מחטים, וגם אפשר שרק בימי רב נטרונאי לא היה מצוי בבבל.

גזוזטרא (שנה א), דף או בנין בולט מתוך הבתים חוצה. מקורו בערוך, אם הכוונה 'בנין' – שיש לו היקף, לאפוקי דף שהוא בליטה של קרקע לבד, הרי הנדון שם הוא כשאין היקף, וגם מקום הגזוזטרא הוא כרמלית, וכמג"א שם סק"א. ובסי' שעג א פי' כהוגן¹⁹ שהביא רק פירש"י "נסרים בולטים בשפת תקרת העליה", ובתפא"י העתיק ל' ראשונה, ובעוד מקומות נמשך אחרי פי' זה כנראה (וכן התו"ת מביא תדיר פי' מלים הלכותיים מפי' השו"ע).

19 אין אחידות גמורה בפירוש, ובכמה מקומות מפרש באפנים שונים מונח אחד, וראה גם או"ח שנו א: פצים פי' מעט כותל ישר ושוה, לעומת תרל ח: פצים פי' לחי ומזווה.

בביאור אמלתרא (שסג כו), כותב המפרש "ציור אחד בכותל מן הסיד או על שמי קורה", ומקורו בערוך, והוא מחודש מאד שיכול לעשות ציור על הקיר, או ציור על הקורה, ובריי"ו ניי"ב חיי"ז נראה דאמלתרא דוקא כשיש כמה הכירים זעג"ז, ומשמע מזה דהתחתון תוך כ' ועיי"ז מסתכלים למעלה עד הקורה עצמה, ויש בזה נפ"מ להלכה.

בוכיא (יו"ד צז ב), אפילו בוכיא הכשרו ע"י היסק מבפנים, פי' כלי חרס שמסיקין תחתיו ואופין בו עוגות. מקורו בערוך, אבל להבנת ההלכה צריך לפרש יותר, רש"י שבת כט: פי' כירה של רעפים והיא חלולה, הריטב"א ור"ן פסחים ל: כ' מטגנים בו ואופים בו, ועי' פרישה שם שכ' שצ"ל כוכיא וביאר ענינו. הנקודה שהוא חלול חשובה להבנת ההלכה מדוע בבוכיא היה צד שיכשירוהו מבחוץ דוקא.

חוכך, (יו"ד קג ג) יש מי שחוכך – פי' מקוה להחמיר ואוסר. מקורו בערוך, (כנר) פי' מלשון מחכה), אבל אינו מתאים בהקשר ההלכתי לומר "ואוסר", שהיש מי שחוכך אינו "אוסר", אלא מסתפק בדבר.

מכת מרדות (יו"ד פא ז), פי' על שמרד בדברי חכמים, והוא פי' הערוך, ורש"י חולין קמא: פי' רידיי בתוכחה.

גיזה שחומה (יו"ד שלג ג), פי' אדומה, נכון הדבר ששחום יכול להתפרש גם בחום נוטה לאדום (מ"י ציינו לערוך, ואינו מדוייק, כי בערוך לא מפורש כן בנוגע לביאור גיזה שחומה), אבל לענינינו בחולין קלה. אמרי' כמראה חום, ורש"י פי' לא שחורה ולא לבנה, ובטור כ' שחורות, כנראה כוונתו כהות, אבל אדומה לא נזכר, ובודאי לא בצמר עזים.

ניתן לסכם כי הנטייה להתמקד בשורש המילה אינה מספיקה תמיד בכדי לבאר את המושג ההלכתי. וגם בתחום הבלשני, יש והמפרש הולך בדרכים לא מבוססות, ראה לעיל הערות 14 – 15. בנוסף, מרוב השתדלותו בדקדוק המלה (ראה ביו"ד רלד ד, שנזקק להסבר דקדוקי להטייה 'ארוס', ובחור"מ קעא א ציין שאותיות אהח"ע מתחלפות. למרות זאת ביו"ד קכג ט הוא כותב "קובלת" במקום "מקבלת", וראה מ"י שתקנו "קולט"), לעתים נראה בלא צורך, ובאה"ע ג ז, "שלבנו פונה מדברי הבאי (פי' הושאל לשון זה של הבאי לדברי הבל) לדברי האמת", נראה שהתקשה בלשון זו, ואינו מוכן מה הוצרך לזה. ובאה"ע כו ד פירש: ידיים מוכיחות (פירוש כמו שאוחז בבית יד הכלי מושך עמו הכלי עצמו, כן אלה הדברים מוכיחים שמושכים אחריהם לשון לי'), הרי חיבר ענין 'מוכיחות' עם עצם הביטוי 'יד', אבל יד הוא מושג נפרד, שענינו התחלה, ומוכיח, הוא שמוכחת כוונתו בהתחלה זו. ואין צורך לקשרו למשיכה כמו בית יד הכלי שמושך.²⁰ ביו"ד לו טו פי' 'קופה': צד העבה, ואין זה פירוש המלה, הקוף הוא חור המחט, אלא שממילא הצד שבו החור הוא יותר עבה.

20 הקפה (יו"ד קמד ב), נראה שמפרש מלשון המתנה, ואולי יש לכך משמעות בערוך, אבל אינו מוכרח (ראה קהוט), ובכל אופן אין זה פשט המלה, ראה מאמרי 'לשון חכמים' הנדפס בישראל, וראה פירוש בחור"מ סז יד שמפרש הקפה – שקנה באמנה, ובמקומות אחרים חוזר על פי' הראשון.

על השלכות מהמפרש להבנת הפוסקים ולהלכה, ראה לדוגמא ערוה"ש (יו"ד סה ד), המבאר שדברי הפמ"ג (שם מ"ז ב) שפלפל בדעת השו"ע בענין חוטי החלב, שגויים, שכן הוא הבין שדברי השו"ע (סד יג) "חוטין שבעוקץ" מתכוונים לחוטי חלב, בעקבות הפירוש שבא שם בתו"ד השו"ע: "הוא שנקרא בלשון המקרא עצה, והוא קצה השדרה, ערוך", והפירוש מוטעה, כי הש"ע עוסק שם בחוטי הכסלים, ולא כפי שניתן להבין מדברי הערוך ש'שודכו' אליו בטעות.

פירושים חסרים

הפירוש האידיאלי, מספק את ההגדרה המדוייקת של המונח אותו בא לפרש, המטרה צריכה להיות, מחד, לספק את הנתונים המאפיינים והמגדירים, ומאידך, לא לספק נתונים שאינם מגדירים ולכן עלולים להטעות. השולחן ערוך, ממנו פוסקים ומורים הלכות, הוא המקום בו הפירוש צריך להיות אידיאלי.

הפירוש (או"ח קד ד) שור מועד – שרגיל להזיק, איננו שגוי, אבל אינו מספק את המידע ההלכתי, מי שבאמת אינו יודע מה הוא שור מועד, צריך לדעת מאימתי מוגדר שור ע"פ ההלכה כ"רגיל להזיק", או לכל הפחות לקבל הפניה לסימן בו נתבאר דין שור מועד.

כך כאשר כותב הש"ע בהלכות כלאים (יו"ד רצז ז): הרמך עם הסוס מותרים, והמפרש כותב "רמך פי' סוס", אין בכך משום תרומה להבנת ההלכה, מן הסתם הרמך שייך במדה כל שהיא למשפחת הסוסים, ואם אין בידנו זיהוי שלו, אין תועלת לכנות אותו "סוס".

שיעור "כמלא לוגמיו" (או"ח רעא יד, תריב ט), נתפרש: מלא פיו, מקור פירוש המושג בערוך, אבל אין זו המשמעות המדוייקת של השיעור, מלא לוגמיו הוא לגימה מלאה, ומסקנת הגמ' יומא פ. שהכוונה צד אחד של פיו וביארו שם שלכן אמרו "כמלא לוגמיו" ולא "מלא לוגמיו", ובלי הבהרה זו הפירוש חסר.

אנטיכי (או"ח תקז א), נתפרש: יורה גדולה (לפי מ"י הוא ממהדורה מאוחרת, ואעפ"כ השאירוהו בגוף השו"ע, בנוגע לזה לא בחרו את נוסח הדפוס"ר כעיקר), וחסר ביאור המושג עצמו, בשבת מא. נחלקו אם הכוונה בי כירי או בי דודי, ושהיא מנחושת, והר"מ ור"ב פי' שהוא כלי נחושת שיש לו ב' שוליים וכו'.

מי שנדר וכו' הוי אסמכתא (או"ח תקסב יג), פירוש שאדם סומך בדעתו שיוכל לעשות וכו'. היודע מה הוא אסמכתא אינו צריך לפירוש, ועבור מי שאינו יודע מה הוא אסמכתא, העיקר חסר מן הספר, שסמיכה זו טעות ולכן לא חל, ובחור"מ נה א פירשו כראוי.

חניכיים (יו"ד פט ב), "מקום למעלה מבית הבליעה קרוב לשיניים", מקורו בערוך, אבל עדיין הפירוש חסר, וקשה לומר שזו ההגדרה המדוייקת של חניכיים.

גרוטאות (יו"ד קמו ג), פי' שברי כלי מתכות, אכן ע"פ הערוך ערך גרט נראה ששורש המלה הוא דוקא בכלי מתכות, וכמובא אצל קהוט שבתשו' הגאונים פירשו "גרוטאות כסף וזהב שאין עליהן טובע", וכנראה המלה היוונית המקורית משמעותה מתכת

ששומרים אותה כדי להתיכה. אבל בשימוש הספציפי בבריתא של "הלוקח גרוטאות מבין העכו"ם", אין הכוונה לשברי מתכות דוקא, אלא הוא הדין שברי עץ או חרס או זכוכית, וכבר הרע"ב כתב "גרוטאות כלים שנשתברו מפני תשמישן ונעשה בהן חתיכות קטנות אחרי בלותן". לכן ההדגשה כלי מתכות בסעיף זה בשו"ע, אינה מדוייקת. מאמר (יו"ד רלד ז), פי' שקדשה בכסף, מאמר מועיל גם בשטר, ולכן הפירוש מטעה כאילו מאמר הוא דוקא בכסף.

סימטא (אה"ע ל ד), פי' שביל של יחיד, ואינו כן, הסימטא שדברו חכמים בכל מקום היא שביל היוצא מרה"ר שאין לו גדר רה"ר כי אין רגל רבים דורסת שם, אבל הוא שייך לכל, ולכן קנין ד' אמות מועיל בסימטא כי כל הנמצא בו כאילו קונה לזמן ד' אמותיו. רטושים (אה"ע קמג ד) פי' שאין אדם יודע היכן הם, וזה נתון נכון, אבל לא ביאור המלה, כי בב"מ לח: מפרשי' שענין רטושים הוא שהלכו מדעתם, בניגוד לנטושים שנעלמו שלא מרצונם.

פירושים לא מדוייקים

לעתים, אין הפירוש רק חסר, אלא גם מגדיר את המושג באופן לא נכון, כך האמור (או"ח קע א) מידע ידעי דאניא דעתיה, נתפרש: מיטרפת ומתבלבלת דעתו, ואין זה הפירוש, אלא אנין דעת שהוא אסטניס, ואילו במקום שהתירו רחצה לאסטניס (יו"ד שפא ג), פירש: אסטניס קר הגוף ומצונן, בעוד שם הכוונה היא שרגיש ללכלוך, ונצרך לנקיות כל עת.

באו"ח (קע טו) נאמר: לא ילקט פירורין ויניח ע"ג השלחן מפני שהוא ממחה דעתו של חברו, והמונח 'ממחה' נתפרש: מטריד, ואין זה הפשט, הפשטות שהוא דבר מאוס שמרים מהקרקע ומניח בשלחן, וכמו שאר הענינים שם, וממחה הוא שנמאס בעיניו, והפרישה פי' שנראה כצר עין.

כלי גללים (או"ח קנט א), פי' כלים עשויים מרפש בקר ועפר, ואינו מדוייק שעפר הוא כלי אדמה ולא כלי גללים, (בהוצ' מ"י ציינו בגוף השו"ע כמקור את הרע"ב ידים א ב, ובהערת שוליים כתבו שברע"ב לא מופיע העפר...).

עיקר ועמו טפילה (או"ח ריב א), דבר בלתי נחשב, ואין זה מדוייק, כי אין הנושא הוא דבר שאין לו חשיבות, אלא דבר שנאכל מחמת אכילת דבר אחר, ואכילתו באה ע"י טפלות, ואפילו לחם יכול להיות טפל (ראה ברכות מד. בפירות אפרסמון). דדרי על חד תלת מיא (או"ח רעב ה), פי' שראוי למזוג, הפי' דדרי בכל מקום הוא שנושא, והכוונה שהיין נושא פי שלש מים ועדיין שמו עליו, (לפי מ"י כל הפי' הזה עצמו הוספה מאוחרת היא). בהוצ' מ"י ציינו כמקור את דברי רש"י מנחות פז. אבל באמת אין דברי רש"י באים לפרש את המונח, ולא כתב אלא "שהיה יכול למזוג". מותר למדוד תבלין ליתן בקדרה, שלא יקדיח תבשילו (או"ח תקד ד), פירש: שלא ישרפנו ויקלקלנו מחמת ריבוי תבלין. משמע שרק היכן שיש חשש שישרף התבשיל מותר, ואינו מובן איך ישרף התבשיל מחמת תבלין. אבל האמת שישרפנו לאו דוקא, אלא כמליצה, שמרוב תבלינים יהיה לו טעם של מכוות אש.

מקרקרין (י"ד נו ט), פ"י מתרעדים וצועקים, מקורו בערוך, אבל מבחינת ההלכה אין צורך שיהיו "מתרעדים", או סימני פחד חיצוניים, והדין הוא "מקרקרים", שמשמיעים קולם.

נסיוכי דחלבא (י"ד פז ח), פירש: חלב המתמצה מקפאון הגבינה, הרע"ב פ"י מים היוצאים מן הגבינה, והם מי חלב במשנה, ואינם חלב וגם אין להם דין חלב. ומ"י כתבו שהוא נוסח מאוחר.

כדי שיפתח ויגוף ותגוב (י"ד קכח ג), פ"י ויגוף ויעשה מגופה אחרת, הוא לשון רש"י, אבל אין הכוונה שיעשה מכסה חדש לכלי, אלא כוונת רש"י שיעשה הגפה אחרת, דהיינו שישגור אותה מחדש, וגם את פעולת הסגירה כינה "מגופה" (ראה ח"י הרא"ה), וכך מפורש בשו"ע קכט א "להסיר מגופת החבית כולה ולהחזירה", ומכיון שבלשון השו"ע כאן מגופה היא המכסה, השימוש בלשונו המחודשת של רש"י מטעה, כאילו צריכים להמתין עד שיכין הנכרי מכסה חדש ולא משומש.

אריס (י"ד קסב ד), מקבל חצי או שלישי, בתור הסבר למונח יש כאן הסבר מספק, אבל כפירוש לשו"ע, מן הראוי היה לדייק יותר, ולכתוב את המפורט בגמ' שיש אריס למחצה, לשלישי, או לרביע. ורש"י גיטין מג: כתב "אריס – למחצה לשלישי ולרביע".

המלמד את בתו תורה כאלו מלמדה תפלות (י"ד רמו ו), פ"י דבר עברה, מ"י ציינו לערוך ערך תפל ב', אבל הערוך לא מפרש את המאמר הזה ישירות 'דבר עברה', אלא מאמר אחר שבו הכוונה בהכרח דבר עברה. וראה קוהוט שענינו "תיפלה והושאל לדבר עברה וזימה". וא"כ אין סיבה לחשוב שפירוש המאמר דידן אינו כפי' הרמב"ם, שפ"י דברים בטלים ודמיונים, וכן המאירי. ונפ"מ רבה בזה.

מנומר (י"ד רעט ה), פ"י גוונים הרבה, ואינו נכון. מנומר הוא כתמים כתמים, דהיינו שני גוונים, ייתכן שגם הרבה גוונים נחשבים מנומר, אבל ההגדרה של מנומר היא שני גוונים, מה שיוצר כתמים. מ"י ציינו כמקור לדבריו את דברי רש"י שבת קז. ואינו נכון כי רש"י לא כתב אלא מנומר בגוונים, אבל לא הרבה גוונים.²¹

שגיאות גמורות

אולי יש מי שייראו בעיניו ההשגות על אי דיוקים קטנוניות, (למרות שאין הכוונה לתפוס את המחבר בדבריו, אלא לבדוק האם הפירושים הקיימים בפועל הם הנוסח הזהיר והמדויק המתאים לגוף השו"ע), אך מדובר גם בשגיאות גמורות בהלכה.

דוגמא לשגיאה שכבר הושגה בתקופה קדומה, בתוי"ט כתובות ג ח: "מצאתי בגליון דפוס ש"ע י"ד סימן רל"ד וז"ל שם בוגרת כלומר מלאה שער כי תרגום ירושלמי על איש שעיר גבר בגר עכ"ל ושלא בדקדוק כתב כן דהא משהביאה שתי שערות

21 ראה שו"ת אפרקטא דעניא ח"ג י"ד קצח: "ומנומר גופא מה הוא. הרי להדיא כ' הרמ"א סס"י רע"ט ז"ל: "פ"י כעור נמר שיש בו גוונין הרבה". ולפ"ז י"ל בנ"ד הוי מנומר גופא דכל אות לבן מפנים ושחור מבחוץ מעורב בשני גוונין". אבל אינו מדברי הרמ"א, וגם אינו נכון.

סגי אבל ר"ל שמתחלת להתמלא בשער וכך הוה ליה לכתוב". בכל השנים שחלפו מאז ימי התוי"ט, לא תוקנה השגיאה בגוף השו"ע, והמעיינים בו (במקום זה) לא ידעו מה הגדר הנכון של בוגרת.

יד סולדת (או"ח שיה יד), פי' מתחממת ונכוית, ואינו מדוייק, דאמנם האי סולדת היא קצת כויה, דמפני כן סולדת שלא תיכוה (ל' רש"י שבת מ:), וכן בראשונים הזכירו לפעמים נכוית על סולדת, מ"מ הרי שיערו חכמים בכרסו של תינוק נכוית (שאינן כל אדם נכוה בשיעור זה כמ"ש רש"י שם, וכן מבואר במג"א קפא ג וחזו"א מעשרות ד יח), וכנראה הכוונה שכרסו של תינוק נכוית כויה גמורה. וכך הוא לפי המקובל בזמננו שיעור יד סולדת, אינו שיעור כויה גמורה. כך שדבריו בודאי אינם מוסכמים, ועכ"פ במחלוקת הם. ובמקומות אחרים פי' כהוגן.

חמילה (או"ח שא כא), בדפוס הראשון נתפרש "אדרת שער" (מ"י), והוא שגיאה גמורה, ובדפוסים הבאים הוחלף הפירוש, ונכתב: "בגדים גסים", מ"י ציינו שכ"כ הברטנורא, והיה להם לראות בכה"ל על אתר שמביא שכבר פי' כן הרא"ש בנדרים (וראה בה"ל שם: וצ"ע בזמננו שהרועים נהגו ללבוש שק ממש וכו'). ויש לציין לרבינו ירוחם תא"ו נ"ב ח"ה טור ב' שכ' "יוצאין בשקין מאחר שהרועין יוצאים בהם". מאמר (ביבמה, אה"ע קע ב), פירש: מאמר חכמים, שהוא מדרבנן. ואינו נכון שהרי נחלקו התנאים אם מאמר מן התורה, והשם מאמר הוא לב' הדעות, והתוי"ט יבמות ב א ופני משה יבמות ב ה פירשו משום שנעשה באמירה.

בהלכות אבלות (יו"ד שנג ס"ה) נאמר: "יוצא בגלוסקמא (פי' ארון ויישם בארון (בראשית נ, כו), ת"י ושוון יתיה בגלוסקמא, נ"י) הניטלת באגפיים (פי' נסר רחב, ופי' אגפיים, זרועות)". ויש כאן בלבול, הנמוק"י מפרש גלוסקמא נסר גדול, ורש"י פי' ארון קטן. הרי הביא בשם הנמוק"י הפך שיטתו, וגם הרכיב ענין הנסר על האגפיים.²² בית הפרס (יו"ד שעב ס"ב, חו"מ לה ה), פירוש: שדה שנאבד בה קבר, ושנחרש בה קבר, ושיעורה מאה אמה. והוא טעות, אבד בה קבר הוא מדאורייתא ואין בה קולות בית הפרס, ורק נחרש הוא בית הפרס (ועי' תשו' פנים מאירות קנב).

מכריע בפלוגתות

המפרש אגב הילוכו מכריע בפלוגתות הפוסקים השונות, והמעייין בשו"ע צריך לדעת זאת מעצמו. ראה למשל באו"ח תסג ג, שהשיג המג"א על המפרש, שדבריו הם לד' הטור אבל הב"י אינו פוסק כן. כך פת הבאה בכיסונים (או"ח קנח א): "פי' פת עשויה עם צוקארו ושקדים ואגוזים", זו דעת הערוך, כידוע נחלקו הראשונים והאחרונים בביאור פהבכ"ס, וזה הוא רק אחד הפירושים.

22 כיו"ב השיג בנשמת אדם כלל לט על המפרש בא"ח שיג ענין ציר, וכתב "לא ידעתי כוונתו שמרכיב ב' פירושים".

אחד מסימני טריפה הוא חלדה (י"ד ג א), פי ענין נעיצה ותחיבה מלשון חולדה שנכנסת בחורין ובסדקים. משמע שענין החלדה הוא שהסכין נתחב וננעץ, אבל בחולין כ. אמרו כחולדה שגרה בעיקרי בתיים, וענין החלדה הוא ששוחט תחת כיסוי, ולא הדוחק במקום צר, וראה סה"ת שחיטה ה' "לשון חלדה כחולדה הגרה בעיקרי בתיים כך חלדה שהסכין במקום מכוסה", וכן רי"ז תא"ו נט"ו ח"ג יראים תנו' ועוד. מ"י ציינו כמקור לרש"י חולין ט. "כחולדה זו התחובה בחורין", (ולא נראה שכוונת רש"י לענין תחיבה), ולערך ערך חלד, אבל בערוך שם לא מוזכר פירוש זה, ורק קוהוט כותב "חפר וחטט.. וממנו נעץ הסכין...", ובערך גרם כותב "חולדה הדרה בעיקרי בתיים דמיכסיא", וא"כ אין שום מקור לפירוש זה.²³

סימני קרניים, כרוכות הדורות וחרוקות (י"ד פ א), פירש כשיטה אחת, ויש בזה מחלוקת הראשונים, ומ"י ציינו טור ע"פ רש"י, אבל יש ברש"י ב' פירושים, ויש עוד שיטות ראשונים. הדגשת הסלקטיביות שבפירוש, חשובה הרבה יותר מאשר ציון מקור בסתם לרש"י, מה שמטעה את הקורא לחשוב שהפירוש ברור ומוסכם. אטד מין אילן (י"ד רצו טו), פי' בשם הערוך מין הדס. אמנם יש בזה דעות אחרות בראשונים, ראה מרדכי ברכות פ"ו קלא' בשם הגאונים וה"ר יוסף וכו', שמוכח שם שאין האטד מין הדס.

מה שבקוטעין (י"ד שלא נ), פי' שבולים שלא נדושו, הוא פי' הר"ש (מ"י ציינו לרע"ב המאוחר יותר), אבל הר"מ פי' בע"א.

סופתו בקרקע ואוכלו שם (י"ד שלא צא), סופתו פי' חותך. מקורו בערוך, אבל הר"ש פי' נושך בפיו ולא חותך, שאם חותך כבר נתחייב, וזו גם ד' הר"מ ע"י פ"ד ממעשרות הי"ז ומעשה רקח שם.

שטר שכתוב בו מלמעלה קפל ומלמטה ספל (ח"מ מב ז, הנדון אם אמרי' שהיה כתוב בשוה וזבוב בא ושינה הדיו בעודו לח), קפל פי' קב ופלא ספל סאה ופלאגא. הנה הוא פי' הגאונים (ורי"ף ור"ת והמאירי), אבל רשב"ם ורגמ"ה ור"ח וראב"ד ואו"ז רכה פי' שהם ב' מיני חפצים, ונפ"מ להלכה, מש"כ הרא"מ המובא בשטמ"ק, דאין חוששים שקפל היה ספל, כי הקב פחות והמע"ה, והיינו לפי' הגאונים. אבל לרשב"ם ודעמ"י תמיד יחושו רק שלא להוציא כי לעתים הספל שוה ויותר ולעתים הקפל.²⁴

23 אולי יש קשר בין ההגדרה המדויקת של חלדה לשחיטה תחת כיסוי שאינו בטל לצואר הבהמה, אלא שמ"מ מעיני השוחט הוא מכוסה, והוא נדון הלבוש ביו"ד יד והט"ז כד סק"ד, אם שחיטה בתוך מעי אמו נחשבת חלדה. ובאמת אף שהט"ז שם סק"ג והפר"ח שם סק"י כתבו שענין חלדה הוא הטמנה, הכו"פ שם בסק"ג השיג עליהם, ועי' פמ"ג על ט"ז שם בסק"ג שדן בכוונת השגתו. וכל הנדונים שם תלויים בפירוש המונח חלדה.

24 וכן מבואר בב"י שהוא מספק, ולכן בשטר מחילה הדין להיפך. וגם אם נאמר דבריו הרא"מ רק להגאונים, א"כ תהי' הפלוג' גדולה טפי, דלרשב"ם אינו מספק ולגאונים הוא מספק. ולפ"ז הוא דלא כהסמ"ע שם ס"ק כא.

המבריה את המכס, בחו"מ שסטו מעתיק השו"ע לשון הרמב"ם (גזו"א ה יא) שהמבריה המכס, עובר (על לא תגזול) מפני שהוא גזול מנת המלך. המפרש קובע שהוא משום לא תגזול. ואחרי זה נמשכו כמה מנ"כ השו"ע מהלבוש ועד ערוה"ש, אבל בפשטות אין כוונת הרמב"ם שיש בו לאו של לא תגזול, אלא כאילו כתב "עובר עבירה", וכן פירש בפיה"מ נדרים פ"ג מ"ג שהוא משום דינא דמלכותא. (ועי' מ"מ מרכה"מ וש"א שדנו בזה שהרי אין כאן אלא הפקעת הלוואתו).

על הוצאות השו"ע החדשות

שניים הם המפעלים הספרותיים המיוחדים לדורינו: המרחיבים, והמבררים.

ריבוי ספרים וחיבורים לכשעצמו, הינה תופעה הקיימת כבר כמה וכמה דורות. יחודו של דורינו הוא זמינות הכלים המאפשרים למחבר להיחשף במהירות ובקלות למגוון עצום של מקורות. שתי הדרכים להשתמש בשפע המקורות, באים לידי ביטוי מוצלח, במפעל הרמב"ם (ומסכת נזיקין) שבהוצ' ר"ש פרנקל, ספר המפתח מרחיב ומסדר את כל התוספות, קושיות, תירושים, חדושים, שנוספו על החומר הנלמד.²⁵ וספר שו"י נוסחאות משתמש בכמות גדולה של מקורות, כדי לברר את הנוסח האחד הקדום, או מה שניתן לנו לדעת אודותיו.

והנה, בעוד כבר עשרות שנים, מעת קום הישיבות והכוללים בארצנו, נתחברו והתפרסמו ספרים רבים במגמת הרחבה, עדיין ניתן היה לומר את הכלל "כל המקודש מחברו חרב מחברו", לא הושקע מספיק בכירור ספרי היסוד החשובים. במשך שנים רבות, השתמשנו כולנו בספרי אחרונים מפוארים ומאירי עיניים, אוצרות וליקוטים עמוסים בהערות שולים וצינונים, אבל התלמוד, השו"ע, והרמב"ם, שלשת ספרי היסוד, היו במהדורות צילום מדפוסים בני מאה שנים ויותר.

25 אגב יש לציין, שלא ניתן להסתמך על ספרי מפתחות בהסתמכות עיוורת, ובפרט לא על שתיקתם, ומצוי הדבר כשמבררים נושא, וע"י בדיקה בספרות המפתחות והצינונים רואים מי דן בו ומי לא דן בו, ולעתים גם המפתחות המעולים חסרים.

ראה למשל ברזא דשבתי' לב"ב קעג. (על המשנה "שטרות כולן פרועין"), שתי טעויות שעלולות לבלבל את הלומד, בנדון "הוציא שט"ח וטענו שהוא פרוע ואמר איני יודע וכו'", הובאו: ריטב"א, נמוק"י, ש"ך סה ס"ק עו. והמעין יחשוב שדברי הריטב"א ונמוק"י נפסקו רק בש"ך, ובאמת דברי הנמוק"י האלו מובאים בטוש"ע סי' נט' ונפסקו שם, והיה אפשר לציין לעוד כמה וכמה פרטים מהנו"כ שם (למשל: הגר"א מביא ראייה לדבר, הסמ"ע דן אם גובה ממשועבדים). והש"ך אינו דן במקרה זה של אמר איני יודע אם פרוע, אלא במקרה שאמר איני יודע איזה פרוע, ורוצה לדמות לסי' נט', והשעמ"ש שם ס"ק יב' חולק עליו, ודן בדברי הנמוק"י הנ"ל. הרי השמיטו את המקור בשו"ע, הביאו את הש"ך שאינו עוסק בזה, והשמיטו את החולק על הש"ך.

ושם, בנדון 'נמצא שובר ברשות אחד מהלויים', ציינו: ריטב"א, נמוק"י, ערוה"ש סה כה. ובאמת הנמוק"י מובא גם כבי' ובמלא"ש למשניות שם, ודן בזה גם בש"ך שם ס"ק עז (והערה"ש אינו אלא העתקת הש"ך). וכמה קל יהיה למעיין להכריז על סמך זה: "לא נזכר בפוסקים עד ערוה"ש". ולכן כשמבררים הלכה, צריכים הכרה ובקיאות במקורות עצמם, וא"א להסתמך על ליקוטים או על שתיקתם של הליקוטים.

ככל שהספר יסודי יותר, הוא השתכלל מאוחר יותר, כך שראשונה יצא לאור הרמב"ם בהוצ' ר"ש פרנקל, שנסיים רק בשנים האחרונות. אחריו החלו לפרוץ הוצאות הטור והשו"ע החדשות, חלקן עדיין לא נסתיימו, ורק אחריהן התחילו מהדורות הש"ס החדשות.

כל ההוצאות האלו משתדלות לספק לקורא, כל אחת לפי דרכה ומגמתה, את ההרחבה שתמצא חן בעיניו, ואת הברור הנצרך.

הוצאות השולחן ערוך, נטלו על עצמן מלאכה אחראית, שכן חמורה היא שגגת הלכה משגגת תלמוד, ברגע שמתחילים לערוך, לשנות, ולברר דברים באופן עצמאי, יתכנו השלכות הלכתיות. וכנראה זו הסיבה לכך, שככל שהספר יותר יסודי, כך המתנו יותר זמן לעריכתו וההדרתו. ולמן הרגע בו לקח על עצמו גוף אחד את המלאכה, נחשבת הדרך ככבושה ורבים הולכים בעקבותיו.

ההחלטה באיזו מהדורה להשתמש, היא החלטה חשובה, רכישת שו"ע עולה ממון רב, מורי הוראה ות"ח הקובעים לימודם במהדורה מסוימת, בד"כ ממשיכים ללמוד בדרך שהתחילו. על כן מן הדין לברר ולדעת איזו מהדורה תתאים לצרכי הלומד.

הפירושים בשו"ע, לאור ההוצאות החדשות

הצורך בפירוש מלים תלמודיות בשו"ע, נחוץ היה כנראה במקומו ובזמנו, אולם עם התפתחות ה'מגיני ארץ', וריבוי הביאורים המספיקים, מצד הנושאי כלים, ונושאי כליהם, אין באמת צורך ממשי בפירושים אלו עוד. ולעתים יש בהם גם חשש הטעיה, כפי שהראינו, הפירוש לכשעצמו מעניין לפעמים, אבל אינו מותאם מספיק לייצג את השו"ע ואת מסקנת הדעות השונות. יודגש כי אין הכוונה להשיג על הפרשן, שאולי בזמנו ובמקומו הביא תועלת רבה, אלא על הצורך והיחס לפירוש כזה בזמננו וכשאנו מהדירים את השו"ע מחדש לפי כל הידע שהתאסף במאות השנים האחרונות. הרעיון להדפיס את הפירושים ולמסור מודעה בהקדמה שאין לסמוך עליהם, איננו מוצלח. ומן הראוי היה להוציאם מגוף השו"ע, ולהשאירם כהערות צד, כפי שהושארו הציונים בהוצאת מכון ירושלים, למעונייני בהם, ובהתחשב בכך שלפעמים (אמנם לעתים נדירות) מתייחסים הנו"כ אל הפירושים.

בכל הוצאות השו"ע החדשות, הושארו הפירושים בגוף השו"ע, והיחס אליהם שונה ממהדורה למהדורה.

בשו"ע או"ח ויו"ד שבהוצ' מכון ירושלים, השוו את כל הפירושים לדפוסים ראשונים, ובמדור 'הגהות והערות' באות ידיעות חשובות על תולדות הפירושים, שחלקם נוספו במהדורות מאוחרות יותר, וכן חלקם השתבשו בדפוסים החדשים. כמו"כ הוסיפו בהרבה מקומות מקורות לדברי המפרש. לאורך הדוגמאות לעיל ראינו כי לעתים התמקדו באיתור מקור למפרש גם כשאין הכרח לדבריו, במקום בברור הדיוק ההלכתי בדבריו וההתאמה לשיטות הפוסקים וההלכה.

מהדורת 'צורת הדף' יחדו מדור ועורך מיוחד לציונים ברמ"א, אך לא התייחסו לשיטת עבודתם לגבי הפירושים. כל התוספות שהופיעו בדברי המחבר והרמ"א ואינם מדבריהם אלא ממחברים אחרים באו, הודפסו בסוגריים ובאות שונה, צויין כי העבודה נעשתה ע"פ הדפוסים

(שרשימתם מצורפת במבוא), אך בפועל לא מובאות גירסאות חילופיות או גירסאות שונות לפירושים. וא"כ עיקר חסר מן הספר: במדה ונעשתה עבודה שזו, איך הכריעו מה הגירסא הנכונה?

לגבי מהדורת 'הבהיר', בכלל אין דרך לדעת על שיטת עבודתם, מעבר לתוצאות הבולטות בנוגע לבהירות ההדפסה, אין בידינו מידע. המהדורה באמת נוחה לשימוש באופן ראוי לציון, מהדורות מרווחות מדי מתפרסות על יותר מדי כרכים, וכן גורמות חלישות הדעת לקורא, כאשר כל סימן עשוי מעשרות עמודים, ולשם השלמת "דיבור המתחיל" אחד, יש לדפדף שניים ושלש דלתות. המהדורה הבהירה משאירה מספיק ריח, וגם מאפשרת 'להשתלט' על החומר.

אך בנוגע לעבודת הדיוק קשה לאמוד מי עומד מאחורי הדברים ומה בדיוק עשה. מעבר לשער נכתב שכל הזכויות שמורות ל: "ש. זו. ג"ל וד.ש.", ובסיום ההקדמה באו שלמי תודה לעוד כמה עוזרים ומסייעים. גם בהקדמה לא באו שום נתונים קונקרטיים בנוגע למלאכת הניפוי וההגהה או התיקון וההשלמה של הטקסטים (מלבד תיקון הפמ"ג, שתואר בפירוט כיצד הסתייע ע"י חכם שעמל בנושא כשלשים שנה). על עצם המלאכה הוקדמו "הרבה שעות של התייעצויות עם גדולי תורה ות"ח", אבל לא מוזכרים שמותיהם של צוות עורכים, חוקרים, ומבקרים, כמקובל בכל מכון הו"ל ועריכה המכבד את עצמו. גם המספר "למעלה משש מאות אלף שיבושים וטעויות חסירות ויתירות תוקנו והושלמו במהדורה הנוכחית", נראה מוגזם ביותר, שכן בחשבון פשוט מדובר ביותר ממאה תיקונים לעמוד שו"ע.²⁶

בהקדמה נכתב: "לפני כל תיקון טעות ושגיאה היו לנגד עינינו הדפוסים הישנים", מנוסח זה משתמע כי במקום שהיתה נראית טעות (כאמור, כמאה מקומות בכל עמוד שו"ע), הושוו הדברים לדפוסים הישנים, אך לא נעשתה השוואה שיטתית מעיקרא. בפרט מוזרה ההודעה שמעבר לדף השער:

"הודעה מהמו"ל, להוי ידוע שהמחבר והרמ"א הבאה"ט והשע"ת לקחנו ממהדורת משנה ברורה המנוקד²⁷ ויש בזה שני (!) מעלות חשובות: א. ידוע שהח"ח הגיה דברי המחבר והרמ"א שבתוך המ"ב בדקדוק רב. ב. הנ"ל מפוסקים פיסוק מלא".

26 עוד מליצות מופרזות לא נעדרו מההקדמה, כדוגמת: "קרוב לצורת הדף הרגיל והישן בה הגו ישראל בתלמודם מאות בשנים", אך צורת הדף של השו"ע הישן לא קיימת מאות שנים. א: "הספרים היסודיים ביותר בתורת ישראל, הלא הם ארבעת חלקי השלחן ערוך", מה מקור קביעה זו?

27 ישנן כמה וכמה הוצאות של מ"ב מנוקד, הכונה כנר' להוצ' לשם, שדוקא בה לא ניכרים תיקונים, שלא כהוצאות המ"ב כדוגמת בלום ואחרות שציינו מקום שתיקנו בגוף השו"ע או מ"ב. לא מפתיע לגלות שגם המ"ב הוצ' לשם, זכויותיו שמורות ל"ש. זו. ג"ל".

מעיון קל בפיסוק שבמהדורת לשם, נראה שנעשה כהוגן, עוד לפני שהוכנס המחשב להיות 'פוסק' בעניני פיסוק בספרות קודש, בפרוייקט השו"ת למשל הפיסוק של ספרי הראשונים שגוי באופן מביך ובשיטתיות כפי שיראה כל מעיין, דוגמא אחת קטנה, שו"ת ריב"ש סי' תפ מתוך פרויקט השו"ת: "מה שנסתפק: אולי האי גברא לא גמיר; דלאו כולי עלמא, דינא גמירי? והיה סבור: שיוכלו לכופה... אלמא: כיון דלא צריך, וקאמר: לטפויי מילתא קא אתי". והפיסוק שגוי ברואה, "לאו כולי עלמא דינא גמירי" הוא משפט אחד, ואינו בתמיה, וכן המשפט "כיון דלא צריך וקאמר", הוא משפט אחד, והנקודותיים אחריו

לא פורט על מלאכת הח"ח בהגהת הרמ"א והמחבר, האם נעשתה ע"פ דפוס ישן, או מסברא? או שבכלל מדובר בשגיאות דפוס גרידא. היכן מתועדת מלאכת הגהה זו של הח"ח?²⁸ (האם גם הפירושים והצינונים נלקחו מהנוסח שהוגה ע"י הח"ח?) ובכלל, האם הנוסח שב'בהיר' הוא הנוסח שבמ"ב? או שמא הוא נוסח שהשווה לדפוסים ראשונים ועבר עבודה בפני עצמו?²⁹ מי היא 'מהדורת המ"ב המנוקד', מי פירסמה ומי פיסק אותה? הקורא אינו מתעניין מאיזה מו"ל נלקח הפיסוק (למרות שגם זה לא מצויין כאן), אלא מי עשה אותו, ועל סמך מה? האם ממהדורת 'מ"ב המנוקד' נלקח גם פיסוק בדברי השו"ע והרמ"א?

ייתכן שההבדל המצויין כאן, במקור הנוסח של חלק או"ח, גרם לכך שבחלק או"ח הוקטנו דברי המצייין לרמ"א, להבדילם מדברי הרמ"א עצמו.³⁰ אבל דברי המפרש לא הוקטנו, והם מודפסים בגופן של דברי הרמ"א. ואילו בחלקים אחרים אין אנו מוצאים התייחסות להבדל בין דברי השו"ע והרמ"א, ובין תוספות מאוחרות.³¹

שגיאות ג"כ. כך נראה פיסוק ממוחשב, שאת הדברים הפשוטים שאין בהם צורך הוא מפסק ומנקד עקודים וברודים, וכשיש משפט קצת מורכב הוא רק מבלבל ומפריע לקורא.

28 ואילו בהקדמה למ"ב המנוקד נכתב: "תוקנו על ידינו אלפי טעויות דפוס שנפלו בדפוסים הקודמים בדברי המחבר הרמ"א והמפרשים לפי דפוסים ישנים ומתוך בירור וליבון עם גדולי התורה... מן המעניין לציין כי הרבה היו לנו בזה לעינינו לשונו הטהור של רבינו המשנה ברורה בדיבורי המתחיל שלו, שכן דייקנותו של רבינו זיע"א אין לתארה!". נראה אם כן שמלאכת ההגהה של הח"ח מתבטאת בהעקת לשון השו"ע בדיבורי המתחיל.

29 בנוסח המ"ב נפלו כמה וכמה פעמים טעויות שאינן בדפוס וילנא, ראה או"ח רמא א: "ר"ן (פ"ק דשבת) ס"פ כל כתבי". הנוסח בד' וילנא הוא: "ר"ן פ"ק דשבת פ' כל כתבי וספ"ק דע"ז". בנוסח המ"ב הושמט פ"ק דע"ז. ואילו בבהיר נמצא הנוסח המשובש שבד' וילנא. הנכון הוא שהר"ן בפ' כל כתבי וגם בספ"ק דע"ז, אבל לא בפ"ק דשבת.

התיקונים שבמ"ב במהדורת בלום לא מצאו דרכם באופן מסודר למהד' הבהיר, ראה או"ח רמא א ב"י בשם מי' פ"ז, הנכון ב"י בשם ר"ן ומי' פ"ו, תוקן כבר במהד' בלום וכן בצוה"ד ומ"י, אבל לא בהבהיר. או"ח רמא ב, צויין במהד' בלום שהושמט הציון מהר"ק בסוה"ס (יותר מדוייק שהציון מהר"ק בקטע הקודם אין מקומו שם אלא בסוף הסעיף), ולא צויין בהבהיר. ובאו"ח שח א, בד' וילנא: מי' פ"ה ומגיד פכ"ז, וכן בישנים, הנכון: מימוני פכ"ה ומגיד פכ"ו, בהוצ' בלום תוקן וכן בצוה"ד, אך לא בבהיר.

יש שכן הדפיסו הבהיר כנוסח ד' וילנא ולא העתיקו השיבוש ממהד' המ"ב, ראה או"ח רמא א שבמ"ב נשמט הציון לסמ"ק, ותוקן במהד' בלום, וכן בהבהיר, כפי שהוא בד' וילנא.

יש גם הגהות במהד' בלום שהן עצמן טעות, ראה או"ח רמא א שצויין "המגיד פ"ג", ומחקוהו בהוצ' בלום, אבל הוא במגיד משנה פ"ג משבת ה"ח. ואילו באותו ציון שהזכיר "מימוני פ"ג", והציון בעייתי, שכן הרמ"א אינו הולך לד' הרמב"ם, ואכן בצוה"ד הושם בסוגריים (ובמ"י טרחו לבאר הכוונה), ובהוצ' בלום לא תקנו. ובהבהיר כמו שהוא בד' וילנא.

ושם באותו הסעיף בסופו צויין "הגמ"י פ"ז", תקנו בהוצ' בלום "פ"ו", ואחריהם נמשכו כנר' לתקן כך בצוה"ד, והוא טעות, ונמצא בפ"ז ס"ק כ.

30 אך ראה באו"ח קלט ג, שנדפסה בטעות הגהה מכאן הגולה בתוך השו"ע ומהר"ל כ' וכו', והיא מנוגדת לדעת רמ"א, ונדפסה בהבהיר בגופן של דברי הרמ"א. ובצוה"ד שינו הגופן.

31 למשל: בחו"מ פז ב נכתב בתוך השו"ע "והוא מודה לו", בדפוס הישן אין דרך לדעת שהדברים אינם

ניתן לסכם שבמהדורת הבהיר אין שקיפות ופירוט על דרך העבודה, והדברים הכתובים בעמודים הראשונים יותר מעוררים שאלות מאשר מבהירים.

פירושים לרמ"א

ראה הערה 16 שהמציין ציין לפעמים מקורות לפירושים ברמ"א. אמנם המפרש לא יכל לפרש מלים קשות ברמ"א, כי לפניו היה רק השו"ע בלי הגהות הרמ"א. כמוכן שגם בדברי רמ"א היה מקום לפרש מושגים מציאותיים שונים, שבהרבה מקומות יש בהבנתם משמעות להלכה. להלן מספר דוגמאות:

באו"ח קנט כותב רמ"א "מותר ליטול ידים בשעה"ד בשכר או במי דבש המבושלין שעיקרן מים", ובדרכ"מ פי' ג"כ לאיזה משקה כוונתו, וכתב "שקורין מעד". ובאמת נראה שלפי המלים יש כאן נפ"מ, ומקור הדין באו"ז, שנוטלין "משכר ודבש", והבי"כ דלא שייך נטילה בדבש, וכ' הרמ"א דמיירי במי דבש. אבל לכאו' יפלא איך כ' האו"ז דבש וכוונתו למשקה שיש בו גם דבש. והיה נראה שהאו"ז חדא קאמר "שכר ודבש", דהיינו שכר שמבושל בדבש, והוא שם המשקה, דהיינו מעד. והרמ"א אמנם כ' גם שכר לחודיה, שגם זה אמת. ומצאתי און לי בל' רמ"א במק"א באו"ח תקנא' שכתב: "שכר של דבש שקורין מעד", הרי כדאמרן. ועי' מג"א שם סקי"ט שמפרש גם בשו"ע שמי פירות כשרים הכוונה לדבש, וצע"ג שדבש אינו מי פירות. ביו"ד פג ה' כ' הרמ"א ציר דגים טמאים שיש בו שמנונית אסור מה"ת, ובאין בו שמנונית מתקיים דין השו"ע שמותר מה"ת. ובביאור המושג "ציר" נפ"מ עצומה להלכה, וראיתי בו שערוריה. בחולין צט: אמרי' ציר דגים זיעה בעלמא הוא, ולכן בטל אף דמין במינו. וצ"ב, כיון שיוצא מן הטמא ויש בו טעם לשבח, איזה פטור הוא שמכונה זיעה. ובאמת לכאורה מצד אחד היה נראה שאם זב רוטב מן הדג הטמא אסור מה"ת כדין יוצא. ולא כינו רבותינו ציר אלא כשמניח הדג במים ומלח, שעיקר הטעם הוא מחמת המים והמלח, והמלח שואב טעם מעט מן הדג, והטעם הזה אינו אלא זיעה בעלמא לפי שאין בציר מלח שיהיה כרותח. ומה שהתחדש בו הוא שאין בו דין כבוש. והוא האמור בערובין כז. וברש"י "יש שם קצת משמנן תוך המים ומלח", ולכן סתם דג מליח שאין בו הרבה שומן אינו פולט אלא טעם כעין ריחא, ואם הוא שומני באמת אסור. ולכן אמרו שם שומנא דפירי הוא. וכן מבואר ברמב"ם פה"מ פ"י דתרומות מ"ח דציר עצמו הוא משקה חצוני וכן בהגהות זר זהב לאו"ה כלל כג' הביא כן משם הגר"א בפה"מ שם ובסי' צח', וכן הביאו התו' חולין צט: מבכורות כב. דסתם ציר יש בו מים, ואף שהתו' שם הביאו פי' קמא דהתם בציר שאין בו מים ודאי עיקר כתי' שני כבכל דוכתא, וגם שכן דעת שא"ר. אבל בערוך

מהשו"ע, ועי' בהגהות רע"א שכתב: "והוא מודה לו, מזה מוכח וכו'", וכך הוא גם בשו"ע הבהיר. בצוה"ד סומנו המלים האלו בסוגריים ובגופן של דברי המציין, אבל עדיין לא ידע הקורא פשרן ומקורן, רק במור"ל צויין: "תוספת הסמ"ע"!

ערך ציר פי' שכובשין הדגים ומאצצין ודוחקין ומצירין, אותו לחלוח היוצא מהן נקרא ציר, נראה שלדעתו הציר הוא רק היוצא מן הדגים, ואעפ"כ מותר מה"ת. אמנם לא היה הדרך לכבוש ולדרוך דגים כענבים. וגם אם נתפוס כנו"ב ודעמיה דציר הוא היוצא מן הדג בעיני, בודאי לא אם כבשוהו ולחצוהו שאז אינו זיעה אלא תערובת עי' תו' חולין קיד: ורא"ש ורשב"א שם לענין מיחוי דגים. ורש"י שבת מב: ועי' לא: שכתב "שכובשין אותן במכבש" הכוונה בכלי של כבישה, ולא בכלי של לחץ. ומדברי הש"ך מוכח כמו שפירשנו לעיל, ואילו מדברי הנו"ב ודעמיה מוכח כהערוך. ביו"ד צו ז כותב רמ"א "דברים שאינם חריפים כמו תפוחים או לפתות יבשים וכדו' נוהגים בהם היתר כמו בלימוניש ואין להחמיר כלל", ולכאור' כוונתו למי לימון שדבר בו השו"ע, וא"כ אינו מובן איזה היתר צריכים לנהוג בו שהרי אין סכין יכול להבליע במים. והט"ז יא באמת מפרש שהנדון "שחותכין הלימוניש ומוציאין ממנו ממנו שקורין לימוני זאפט", ולדבריו הנדון אינו על מי הלימון אלא על החתיכות שבתוך הלימונידה. ואפשר לחדש שכיון שהלימון בולע בזמן חיתוכו, הטעם יוצא עי' סחיטתו (ועי' קמ"ל שו"ע ורמ"א שלימון אינו חריף). ונפ"מ בפירוש המציאות להלכה. אם יש מקור לחדוש זה.

ב. ציונים לרמ"א

מלאכת הציונים לרמ"א, מלאכה גדולה וחשובה היא הרבה יותר מהפירושים, שכן הגדרת מקורו של כל דין, היא בעלת משמעות עצומה בהלכה, האם מדובר במנהג של מהרי"ל, או בהסכמת רוב הראשונים, או שמא בגמרא ערוכה, שהבי"י מסיבה כל שהיא לא הביאה, אך לא יחלוק עליה.³² יתירה מכך, חשוב לדעת כמי פסק הרמ"א, שכן לעתים אין בלשון הרמ"א כדי לפשוט כל ספק בדין, ועי' הידיעה שפסק כמקור מסויים, יכולים אנו לפשוט הספיקות מדברי אותו מקור, בהנחה שעליו הסתמך הרמ"א כמובן.

ולכן, הדיון והעיון בהגדרת ציון מקורו של כל דין ודין, הוא חלק מהמו"מ ההלכתי הממשיך בכל דור, אין כאן איזו מלאכה שניתן לעשותה בפעם אחת ולסיימה. כמובן שברוב המקרים קל לראות בדרכ"מ את מקורו של הרמ"א, כשמדובר בדברים מפורשים וברורים, אבל עדיין ישנה כמות עצומה של פסיקות ברמ"א, שצריכות לימוד והבנה איך הוציאם ומאיזה מקור בדיוק. ועל אלו, גם אם קיימת דעת המציין, תמיד יש מקום לדעות אחרות ולביאורים אחרים לדרך בה הגיע הרמ"א למסקנתו.

דוגמאות להשפעה (אפשרית) של הציון הנכון על פסיקת ההלכה:

32 ראה בדוגמא המובאת להלן מאו"ח מא א, השו"ע מתיר לשאת מה שדרכו לתת בראש עם התפילין, והרמ"א כותב שאם הוא כבד צריך להסירן. צויין ב"י. והנהגים כדעת מרן יכולים להבין מכך כי מדובר בפירוש כוונת הש"ע שהרמ"א טרח ופירש על פי דבריו בב"י, וכך היא גם דעת מרן. אבל המעיין בפמ"ג שם יראה שאינו כן, ומדובר במחלוקת ב"י ורמ"א. ושם (ובהערה 45) הובאו עוד דוגמאות שהציון לד' ב"י שגוי או שנוי במחלוקת, ויש בזה נפ"מ ישירה לנוהגים כב"י ולא כרמ"א. ועי' הערה 50.

באה"ע קכד א כ' רמ"א, שגט שנכתב על נשרפין בטל. בדרכ"מ לא מוזכר הדין כלל, והמציין ציין לר"ן. ותמהו על הרמ"א האחרונים הח"מ והגר"א והחכמ"א, שאין ראיה מהר"ן כלל ונטו מדבריו. ועי' ערוה"ש שם סק"ד שאין כוונתו לר"ן כלל אלא ממק"א למדו וביאר דבריו. הרי לפי הערוה"ש הציון המוטעה גרם לפוסקים לדחות דברי רמ"א.

באו"ח תקיב א כ' רמ"א: אבל לשאר נכרי שאינו עבדו ושפחתו מותר, והט"ז ה האריך לתמוה שבארחות חיים לא מבואר כן וכו', וכ' הפמ"ג מ"ז ה, שהרמ"א לא כיוון לא"ח אלא רק המציין חיבר הדברים, ולכן על רמ"א אין תימה.

באו"ח תח ס"א, כ' רמ"א וי"ל אלפיים חוץ לעיר וכו', וצויון רבינו יהונתן. והמג"א ג נחלק על הרמ"א שברבינו יהונתן מבואר לא כן. ובבה"ל שם נראה שכל מח' המג"א ודעמי' על הרמ"א משום שהיה ברור להם שרק על ר' יהונתן סמיכתו, אבל באמת אינו אלא ציון, והרמ"א סמך על הכרעה אחרת שלו.

באה"ע עז א כ' רמ"א "ומעשה ידיה שלה", וכ' הב"ש יג "בסמוך פסק בהגה כרא"ש, ותמוה איך פסק נגד כל הפוסקים הללו, גם בהרא"ש אין מוכרח זאת, אלא הטור כתב כן בשמו". היה מקום להבין שהב"ש מסתמך גם ע"ז שאולי הרמ"א הבין את הרא"ש באופן שאינו מוכרח, ואולי היה לפניו ציון "רא"ש", אבל לפנינו הציון "טור", ולפ"ז נראה שמעיקרא הסתמך הרמ"א על הטור, ואין פסיקתו מפני שלא הבין כדת את הרא"ש, לטענת הב"ש.

מכאן מובנת לא רק חשיבות הנושא, אלא גם שאין כוונת המשיגים על המציין לזלול בדבריו,³³ שהרי מלאכה גדולה עשה, אלא רק להודיע שאין זה דברי הרמ"א, ואינו מוסמך שבהכרח זה הוא מקור הרמ"א, אלא כל מקום צריך בדיקה בפני עצמו. ולית בר נש יכיל לעשות מלאכה זו בעצמו מבלי להשאיר מקום עיון ודיון או מקום שבו לא שם לב למקור האמיתי.³⁴

33 גם כאן, כמו לגבי 'המפרש', החומר שלפנינו נוצר ע"י כמה וכמה אנשים, גם אם הרוב נוצר ע"י 'המפרש' ו'המציין' המקוריים, הרבה דברים נוספו במהדורות השונות, ולכן אין מדובר בהכרח תמיד באדם אחד, אלא בתופעה ובטקסט של הפירושים והציונים. (יש גם דברים שנחסרו לפנינו, ראה באו"ח שכת לו: אין לועסין מצטייכי, וכ' המפרש עס' ריו ס"ג פירושו. ושם לא פירשו כלל. ההפניה המיותרת הזו נשארה בכל הדפוסים).

הכינוי שלעתים מכנים אותו הנו"כ "מרשים", מבטא זאת, כאומר: רשם מי שרשם, כינוי זה מופיע לראשונה בב"י מספר פעמים בחו"מ ח"ג (כגון בס"י רלב, רסב, ועוד), "החכם המרשים" (והוא כמו 'מצאתי כתוב' בראשונים. המדפיס ס' קצה"ח לא הבין מלה זו, ולכן בקצה"ח ע"ד לאורך כל הקטע כתב שוב ושוב "המפרשים" במקום "המרשים", וכיו"ב במחה"ש או"ח נו ב, "דלא כדברי המפרשים", וצ"ל "דלא כדברי המרשים").

34 ויש לדעת כמו"כ, שגם היכן שציון המקור ב'מציין' תואם למבואר בדרכ"מ, לעתים השיגו עליו הבאים אחריו שלא נמצא כן בדברי אותו הספר, ראה למשל ש"ך יו"ד מז ד, צט יד, קכט כא (שלדעתו לפני הרמ"א היה דפוס משובש של תשו' רא"ש), קסה ח, קסח פא, חו"מ כב טו, לט מ, מו כח, ס כו, מו

המטרה בהבהרת חשיבות ורגישות הנושא, לעורר את המעיינים ואת המורים, שלא להסתמך על הצינונים. ואל יעלה הלומד על דעתו, שמן הסתם במהדורות חדשות כבר תוקנו כל הטעויות ומעתה נעשו הצינונים דבר מוסמך. כי כאמור, אין זו מלאכה המסתיימת ע"י אדם או אפי' ת"ח, ואפילו אם ישוּב שוב למקורות, ויתקנו ע"פ דפו"ר, אין אלו דברי הרמ"א, אלא רק נסיון לבארם.

כאמור, כבר דנו בנושא בהרבה מקומות רבותינו האחרונים ונו"כ השו"ע, ובסמוך נביא דוגמאות מדבריהם. ויש להבין שגם כשקבע אחד מגדולי האחרונים שהציון טעות, עדיין יש מקום לבאים אחריו להתווכח. כמו שנראה, ולפעמים דוקא ההשגה על הציון היא מהיעדר מקורות, כך למשל הפמ"ג (א"א ח יח), כתב ע"ד המציין שם סי"ד, שהמציין אגור על י"א קמא, טעות, והאגור הוא מקור י"א בתרא. ואולי לא היה לפניו הדרכ"מ (בארוך שם אות יד), שכתב לפרש דברי מהר"ם באגור שלא יחלוק על הטור, ומזה נפיק ל"י דעה קמיתא.³⁵

ק"י. עד כח, עז יט, עז טו, צט ו, קטו לב, קעה מח, ועוד רבים. מו"ק ד. א"ר רסה ט. פמ"ג א"ח מ"ז תצז א. קצה"ח קנו י. פ"ת אה"ע ככו לח. בה"ל רמט ד, רנא ב, תה ח. מהם ויכוחים עיוניים בכוננת המקור, ומהם מקורות שאינם לפנינו. ויש שסברו בטעות לגבי חלק ממקומות אלו, שויכוח הנו"כ הוא עם המציין מכיון שמצטט את דבריו או לשונו, וכן ראיתי למי שאסף כעמיר גורנה ציונים שנחלקו על המציין, ואינם אלא שנחלקו על הרמ"א, ובכל המקרים האלו הדברים מפורשים גם בדרכ"מ שמשם מקורו. וגם אם לשון המפרש מתייחסת לרמ"א, כגון ח"מ באה"ע ד יח "לא ידעתי למה הביא הרב דין זה בשם המרדכי לבדו", אין הכוונה לצינונים, אלא לדרכ"מ שגם שם הובא הדין בשם המרדכי לבדו. ועי' בה"ל קלה יד, "מה שנרשם ברמ"א סי' רפב אור זרוע טעות הוא שלא נמצא כלל באו"ז רק בתשב"ץ", ואין ההשגה על המרשים, כי כבר בדרכ"מ סי' רפב כתבו בשם או"ז.

הדוגמאות המובאות להלן בגוף המאמר, הן כמובן דוגמאות להשגות על מלאכת המציין, ולא על הרמ"א. שהרי אין לצפות ממדפיס שישנה דברי הרמ"א מחמת שהבאים אחריו חלקו עליו. (וכמובן שערי ישוב לא ננעלו, ועי' רמ"א אה"ע קמט א, שתמהו בהגהתו כל הבאים אחריו, ובמה שמקשר דברי הר"ן שלא נראים קשורים, והט"ז כ' "ההגה זו אין לה פירוש ואין לה משמעות... וטרדת הלימוד דטרדו כתבו כאן שלא בענין כלל", ועי' בתשו' היכל יצחק להרי"א אה"ע ב כט שמבאר).

יש לציין שגם בתחום זה, עשו במ"י עבודה שיטתית, ובהרבה מקומות ילמד המעיין על הקשיים שבצינוני הרמ"א עצמו, ראה למשל יו"ד קכא ב, שהרמ"א מציין לשערי דורא, וכן מעתיק המציין, אבל בש"ד שלפנינו ליתא. ובמק"א בדרכ"מ מובא בשם מהר"י וייל.

35 הדרכ"מ היה מאד לא מצוי, וגם הבאה"ג כותב בהקדמתו שאין לו דרכ"מ, ולכן לא כתב ציונים לרמ"א! ובאמת, באחד המקומות הנדירים שמבאר דברי רמ"א, לא ירד לכוונתו והתיר את האסור, משום שלא היה לו דרכ"מ. ראה יו"ד שפד א: "אבל... אסור לקרות בתורה... לא יעמיד תורגמן אלא יאמר לאחר, והאחר לתורגמן, ותורגמן ישמע לרבים. הגה: או ידרוש בעצמו (מרדכי הלכות אבל)... אסור לומר הלכה לתלמידו, וכן נוהגין, אף על פי שיש מקילין (תאו' בשם י"א)". והרמ"א נראה סותר דבריו, שאם מותר לדרוש בעצמו, למה נוהגין שאסור לומר הלכה לתלמידו? וכ' הבאה"ג שמקורו מבריתא דר' יוסי שהיה דורש כל היום כולו (מו"ק כא.), מדבריו נראה שראה שיש שמחוק הגהה זו, וחשב שהוא משום שאינו במרדכי שם, לכן נתן מקור אחר לדברי הרמ"א. אבל לא ביאר סתירת הרמ"א כלל (ובשבט יהודה ושלחן גבוה פ' שסיפא מיירי בתלמידים היכולים ללמוד לבד, וגם להם שהיו מרבני ספרד לא היה הדרכ"מ, וכעין דבריהם בערוה"ש). והמעין בשו"ע לא ימצא על דף השו"ע שום דבר לעזרתו מלבד הבאה"ג, ויגיע למסקנה שיותר לדרוש לדעת הרמ"א. אבל המעיין בדרכ"מ יראה שבמרדכי שם מבוואר באמת שאסור לדרוש בעצמו, ולא באר הרמ"א אלא להשלים דברי השו"ע ש"לא יעמיד תורגמן – או ידרוש

העובדה שלא תמיד הקביעה שהציון טעות הינה חד משמעית, אין בה בכדי להציל את הציונים, מן הראוי היה שכל ציון שפקפקו בו, יוסר מגוף השו"ע, או לכל הפחות יבא עליו ציון. שהרי כשם שאין להשאיר הלכה שגויה אין להשאיר ציון שגוי, שהשפעתו על ההלכה אפשרית.

אמנם בדפוסים הישנים של השו"ע, כמעט ולא תוקנו ואף לא צוינו השגות על הציונים, גם כשבאו מגדולי נושאי כלי השו"ע. ואולי סמכו על המעיין שימצאם לכד בעיון בנו"כ. אבל בודאי אין זה מן הראוי.

נושאי כלי השו"ע, טרחו בהדפסת השו"ע עצמו. הסמ"ע, הט"ז, והש"ך, הכינו לדפוס את השו"ע עם פירושו, ועם ציוני מקורות רבים משלהם. אבל הציונים הקדומים לא נדחו לגמרי מחמת הההדרה החדשה, ופעמים שהשיגו על הקודמים להם. הש"ך עוסק בציונים שלפניו בכמה וכמה הזדמנויות. קשה לומר שעסק בזה באופן שיטתי, כי אין ההשגות מוכיחות על היקף העיסוק. אבל בהתאם לשיטתו רחבת ההיקף, ובשימוש השיטתי בכלל המקורות של דברי הקדמונים שהיו מצויים בימיו, מעיר הוא מדי פעם על ציונים שאינם נכונים. וכאמור אף טרח לציין בעצמו אלפי מקורות נוספים לשו"ע (לתולדות ציוני הש"ך ליו"ד, ראה 'ציונים ומ"מ לבי' ורמ"א בחלק יו"ד, ר' בצלאל ויכלדר – מעורכי השו"ע מ"י, זכור לאברהם תשנג, עמ' מט-סז. כת"י יחיד של הציונים לחו"מ התגלה רק בשנים האחרונות ע"י מורשה להנחיל³⁶).

לעתים מוצאים אנו את הש"ך מבאר את דברי הציון או דן בהם (יו"ד צ טו, חו"מ לט ד, עא ז. ובש"ך יו"ד שה ו מביא ראייה מדברי הציון. מ"מ מחליט הפמ"ג בש"ד יז א, שאין דרך הש"ך לקבוע דבריו על הציון, והשווה מור וקציעה שח: "גם המ"מ נרשם בטעות, עם שיש לדקדק בו ליישבו, מה לנו ולצאת – אצ"ל: ולזאת – הדוחק"), וכך אנו מוצאים אצל

בעצמו, וא"כ הדבר אסור.

ובמקום אחר אסר את המותר משום שלא היה לו דרכ"מ, והוא ביו"ד א שמעתיק הבאה"ג דברי מהרי"ל בשם מהר"ש שצריך לחזור וכו' ואם לא עשה כן שחיתתו פסולה, אבל כבר בדרכ"מ מביאו וכו' שאין לפסול מחמת זה. (ועי' גם להלן: דרכ"מ כמקור לציוני רמ"א).

ובכלל יש בציונים גם פסיקת הלכה, וראה למשל בבאה"ג חו"מ סה א, על האמור בשו"ע ואם הוא מודה וכו', ציין ראב"ד ורשב"א ונמק"י, אבל הדבר תלוי במח' ש"ך וסמ"ע, דלסמ"ע שם ב' אין מקור הדברים בראב"ד ודעמיה, אלא יש חילוק בין שלישי דמיירי ב' השו"ע, ובין מוצא ברחוב דמיירי ב' הראב"ד, ובשליש הוא לכו"ע, והש"ך שם ד' חולק.

36 אמנם לא כל תיקונייהם בצד הש"ך הם ע"פ כת"י, וחלקם הבהרות בעלמא, כגון בפז ב שכתב הש"ך "טעות סופר הראשון", ופירושו "היינו ב"י דפוס ראשון", ואין זו הכוונה, אלא לשיגרת לשון של הכותב, דהיינו הב"י. ולפעמים הוסיפו מה שהושמט בכוונה, ראה ש"ך עה יב שחולק על הב"ח וכותב "ותראה שכן הוא", ובמור"ל הוסיפו מכת"י "ושבה"ח טעה", וכנר' בכוונה הושמט בדפוס (בנוגע לריכוך הסגנון ע"י הש"ך ראה במאמרי סלע המחלוקת הערה 48). וכן יש מקומות שלא תקנו ד' הש"ך ולא ציינו כלום, כגון באותו סימן בש"ך ד' "ועינתי בעיטור דיני חוב דף סד סוף ע"ג ולא מצאתי ראייה זו", ואם היו מדקדקים לבדוק אחר הציון של הש"ך, היו רואים שצ"ל "דיני חוב דף טז ע"ג", ושלפנינו נמצאת הראייה הזו.

עוד מנו"כ השו"ע (למשל: נתה"מ ביאורים רנג ב, א"א שיט ו, וראה לו באו"ח קכד מ"ז ו, שמחליט כהמציין במקור הרמ"א ולא כהמג"א. מ"ב לג בה"ל ס"ב –מביא מדבריו ראייה-, רו סקכ"ו, רמו א, רמח ג, שנו כד, תקן יב, תרעא ד שמפרש כוונת המציין), וגם כאן אין בהכרח ישוב דברי הרב המציין, אלא ביאור כוונת הרמ"א לדרך זו ואיך הוציא דבריו ממקורותיו. בדיוק כמו שהשגה על המציין לא בהכרח שדבריו הם ט"ס אלא שלפעמים מבינים אחרת דברי הרמ"א (וראה למשל ערוה"ש חו"מ רנט יג, שמציע פירוש אחר ומקור אחר, אין כאן השגה, אבל חשוב הדבר להבנת דברי הרמ"א ומה פסק, ולכן גם הערה כזו ראויה לציון בגוף השו"ע לא פחות מציון המציין הקדום).

ולכן לפעמים אגב שיטפא מתיחסים הנו"כ לציון כאילו הוא דברי הרמ"א, משום שבד"כ מקורו בדרכ"מ ולקוח מדברי הרמ"א, ואין זה בהכרח משום שסברו שהרמ"א עצמו ציין, ולכן כשלא מצאו שום דרך החליטו שהציון טעות (ראה פמ"ג או"ח מ"ז קמט א "ציין הר"ב", ובא"א קכח ל: "ציון הר"ב", א"א שטז ז: "בהגה נרשם בעה"ת כי סובר הר"ב", א"א תלו ו: "ומה שכתב הר"ב", ואילו בא"א שיט ו: "מה שכתב המרשים", ומוכח בהרבה מקומות שידע שאינו מהרמ"א).³⁷

מהדורות השו"ע החדשות

כל ההוצאות התיחסו לתופעת הציונים (ובמהדורת הבהיר הוקטנו הציונים, בחלק או"ח בלבד, ראה הערה 31), אך היחידה שהוציאה אותם בפועל מגוף השו"ע היתה הוצאת מכון ירושלים לאו"ח ויר"ד. בה הועברו הציונים להערות שוליים צדדיות, תוך הפרדה בין ציונים סתמיים, ובין ציונים שהוסיף הש"ך ביר"ד, ובצד הדף בא מדור הגהות והערות המרחיב את היריעה –בין השאר- בנוגע לדיוק הציונים. כך החזירו לשו"ע את צורתו המקורית, מבלי למנוע מהלומד את התועלת שבציונים. בחלק אה"ע של 'מורשה להנחיל' לא הופרדו הציונים. לעומת זאת עבודה יסודית על הציונים לאבן העזר נעשתה ע"י "שו"ע השלם", ששלו בגוף השו"ע גם את המקור המדוייק של הציון, ותקנו טעויות רבות (ראה למשל קנו ד שנפלו שתי טעויות בציון, רשב"ץ במקום רשב"ש, ורי"ף במקום רבינו פרץ).

במהדורת צורת הדף, השו"ע והגהות הרמ"א נערכו ע"י הרב דניאל גלוברמן, (רשימת חברי המערכת, מבקרים, ומשתתפים בכרך, באה בראשית הכרך). התיקון הגדול שבמהדורה זו, שכל טקסט שאינו מהרמ"א בא באותיות מרובעות, בין אם הוא פירוש, ציון מקור, הפניה,

37 הבה"ל כז א מתייחס לציון כדברי רמ"א, והיה נראה כאילו בתחילת מלאכתו עדיין לא דקדק בדבר (ראה גם לעיל: "המ"ב והמפרש", שהובא מבה"ל יא כג שמתייחס לכאורה לפירושים כרמ"א), אבל כבר שם בה' תפילין (לב בה"ל ג) הוא כותב "שנרשם", והאמת היא כמו שנתבאר לגבי הפמ"ג, שהרי בנדון שם כתוב גם בדרכ"מ שתוס' פ' הקומץ כתבו כך, והמ"ב למד הטור והיה פשיטא ליה שהוא תוכן דברי רמ"א. וכע"ז בס"י רנא ב כתב נרשם וכו', וההשגה היא על הרמ"א עצמו. וראה יד אברהם ליר"ד נח ג על הציון "כלבו וכ"מ ל' טור": לא היה צריך הרב לדקדוק זה כו', ואין דיוק זה בדרכ"מ. אמנם הוא בב"י.

או תוכן. העבודה נעשתה ע"פ הדפוסים (שרשימתם מצורפת במבא), והתוצאה אכן משופרת מהשו"ע הישן.³⁸

במבא נפרד להגהת השו"ע והרמ"א, מהרב דניאל גלברמן, מביא כמה וכמה דוגמאות של הגהות אנונימיות בתוכן השו"ע והרמ"א, ולפעמים סותרות את דבריהם, אך לגבי ההשלכות של השינויים, הציונים, והפירושים, האלו הוא כותב:

"במענה לשאלה ששאלונו רבים, האם נכשלנו בהלכה חס ושלום, התשובה האמיתית היא שלא נכשלנו. וזה בגלל שהפוסקים והמורים לומדים את הסוגיות על פני כל מקורותיהם, ולפיכך כאשר נפגשים בדבר שאינו מתוקן, מודעים לכך, ומתיחסים לכתוב כטעות דפוס או כשיטת יחיד, מבלי להזדקק לדפוסים הקדומים".

הדברים נשמעים הזויים מעט, ומי יתן כל עם ה' נביאים, בינתיים מאות אלפי לומדים נזקקים מדי יום ביומו לשו"ע לברר הלכות שונות, וכל שיש טעות העשויה להכשיל, ייתכן שיש מהם שטועים ונכשלים.³⁹ וכנודע ע"י טעות דפוס בב"י נסתבבה הלכה בדויה שלא לאכול חלב ודגים.⁴⁰

לעומת הזהירות המופלגת שנוקט הרב גלברמן, מחברי המבא לאותה המהדורה מפריזים לצד השני, וכותבים: "כמעט ואין עמוד בו אין טעויות אשר נפקא מינן הלכה שלא כדין", האמנם? בצילום לדוגמא שעשו מתיקוניהם (מאה"ע סי' עב), שמן הסתם נבחר בשל היותו

38 העירו ששו"ע צורת הדין תיקן גם במקום שמ"י לא תיקן, כגון דברי הפמ"ג מ"ז סו"ס לח' שהושמטו כבר בדפ' טלמן ואחריהם במ"י.

39 דוגמאות רבות העלויות להשפיע על ההלכה הובאו לעיל, וראה גם בדברי יציב יו"ד צב, כיצד מיקום הציון עלול להביא מכשול:

"בנ"ד שלא בדקו יש להחמיר יותר, דהרמ"א קאי על היש מקילין אם לא ראתה דם, והוא מהגמ"י פי"א מאיסו"ב אות ג', ושם להדיא דאפי' המקילין מצריכין לה לבדוק כבדיקת הזבה במוך או בצמר נקי עיין שם, וכ"ה בב"י שם בסופו, ועל זה כנראה קאי הך ונהגו להקל שבכה"ג סומכין על המקילין, משא"כ בגמר ביאה כיון שרוב הפוסקים ס"ל להחמיר, כך נראה פשטות הדברים. ובודאי דמה שציין המציין ברמ"א שם לטור ובי"ב בשם רוב הפוסקים, קאי על הסיפא דגמר ביאה, ולא על הך נהגו להקל, ודלא כמו שנסתבכו בזה כמה אחרונים".

40 הבי"י יו"ד סי' פח' כ' שאין לאכול דגים עם חלב "כמש"נ בס' או"ח", אבל מבואר במשנה לא כן, שמתרת להעלות דגים עם הגבינה וחמירא סכנתא מאסורא, והלשון "כמשנ"ת בס' או"ח" יוכיח שהוא שגגה היצאת מפי השליט, שהרי באו"ח לא נת' אלא דין בשר ודגים, וכמו שכתבו הדרכ"מ וש"ך וט"ז וב"ש והחיד"א במח"ב ומג"א ופר"ח, שהוא ט"ס וחילוץ הלשון גרידא. ומ"ש הכנה"ג ליישב לשון זו אינו עולה יפה ופלא על חלק מאחרונים שהחזיקו בזה, עי' מ"ז ב' ובל"י ג' דאפי' יאמרו הרופאים דעתם אין זה מדברי תז"ל ואין לו מקור בדברי חכמינו וכמ"ש הר"ן קד. דהוא מותר. ועי' חת"ס סי' קא' כ' ע"ד כנה"ג שאינו נכון וכן במח"ב וא"ר קעג' וכ"כ הפחד יצחק ע"פ הרפואה ויד אפרים. ומש"כ בתפא"י מהא דבכורות ו' דלולי קרא ה"י חלב אסור א"כ הרי הוא כבשר לענין זה וע"כ יש בו סכנה מדגים, גם זה אינו נכון חדא דלא ה"י נאסר אלא מדין יוצא, ועוד וכי ביצים בחלב נמי יהי' אסור ועי' תוס' חולין סו: וגם אין כל זה שייך לכאן דזיל בתר טעמא ואין טבע הבשר כטבע החלב ומה ענינם זל"ז, ונראה פשוט שהחמיר בזה הוא מן המתמיהים אף לבני ספרד.

גדוש בטעויות, לא מצאתי שום טעות "אשר נפקא מינה הלכה שלא כדיון", חלק מהמקומות שצויינו שם בעיגול הן טעויות דפוס, וחלק הן טעויות עימוד, כותרות, או סתם ענין של סיפור ומבנה. לא טעויות בהלכה. מעניין שעל הפירוש בשו"ע שבתוך עמוד הדוגמא הנ"ל בס"ג, נכתב בהערות לדוגמא: "מיהו המפרש"? שאלה שלא נענתה בדוגמא המתוקנת... (הכוונה כנראה היתה להודיע לכה"פ שאינו מהרמ"א).

חלק מעבודת תיקוני הציונים והמקורות, היא גם תיקוני טעויות דפוס, שמבלעדיהן קשה או בלתי אפשרי לאתר את המקור, העבודה הזו נעשתה באופן שיטתי כמ"י⁴¹ בשאר המהדורות נדירים התיקונים, והלומד בהם ילאה לאתר את המקורות.⁴² במהדורת הבהיר לא הושקע מספיק בתיקון טעויות הדפוס, למרות האמור בהקדמה.⁴³

41 כמ"י באים תיקונים למאות ולא לפים, בחלק גדול מהמקרים המעיין לא ידע כלל שהציון שלפניו תוקן ע"פ דפוס או ע"פ המקור, מעט דוגמאות ראה לעיל הערה 30. וראה למשל: א"ח לב לט: בישנים סמ"ק, וצ"ל סמ"ג כמו כמ"י, א"ח קנד יד: תרוה"ד רכה ותיקנו רעג, (תוקן גם בצורת הדף, ובבהיר לא תוקן), א"ח שכח יב: ראב"ן, כמ"י תוקן רמב"ן ע"פ דמש"א לב, א"ח תמב ג: תה"ד קיו תוקן לקיז, א"ח תרצא ב מהר"א צג ותוקן כג. יו"ד קנו א "רש"י, כמ"י תוקן ר"ש. וכהנה לאין קץ, עד שכמעט ואין טעם לנסות לאתר מקורות ע"פ הנוסח הישן המשובש.

42 גם השו"ע שבפרוייקט השו"ת, שהוא מהדורת "כתובים" תשנ"ג, אינו מתוקן כלל, ונראה שכדאי לפרוייקט השו"ת לעדכן את הנוסח למהדורה מתוקנת, וכמדומני שהוא אף מוסיף שגיאות על הנוסח הישן, כך למשל בא"ח תצה א נכתב "סמ"ק ור"ן" במקום הנוסח הנכון "סמ"ג ור"ן" שבדפוסים הישנים. וכן בא"ח צט ג ורמ יא הקיפו חלק מדברי רמ"א בסוגריים, כאילו הם מהמציין, ובאמת שם הרמ"א הוא שמציין דבריו (ובדפוס הישן אירע כך בא"ח רכג א).

43 ראה הערה 30. בסוף א"ח א' עמ' תרכד באו ב' הבהיר: "הגהות על המגיני ארץ מבעל מקו"ח", האם הושארו הטעויות ככוונה? או שמא הובאו ההגהות הלא רלבנטיות? מבדיקה מתברר, שחלק מהתיקונים כלל לא רלבנטיים כבר לדפוס וילנא (שממנו הצילום המצוי לא"ח), ואין שום 'מציאה' ביבוא תיקונים עתיקים לטופס שאינו בשימוש. חלקם מתוקנים במהדורה שלפנינו. חלקם אינם מתוקנים (למשל התיקון בט"ז בסי' א סק"א, אינו מתוקן במהדורתנו, האם סומכים בזה על הלימוד שכשיגמור את הכרך ימצא את התיקון?), וחלקם... הועתקו בשיבוש, כך למשל ההגה לא"ח קסה מג"א ס"ק ג "אבל דבר" כצ"ל, שגויה. לפנינו (כבר בשו"ע וילנא) כתוב "אכל דבר", וכך הנכון, וכנראה ההגה המקורית התייחסה לשו"ע עתיק שנכתב בו "אבל", והוגה "אכל". במצב שלפנינו ההגה מבקשת להחזיר את הטעות.

כך לגבי "הערות ותיקונים על ספר נתיבות המשפט שתיקן המחבר בעצמו ונמצאו בכת"ק וביקש לתקנם במהדורות הבאות, ובמהדורה זו זכינו בס"ד להציגם במקומם", שנדפסו בסוף חו"מ ד, (בלי מידע על הכת"י, מי הדפיסו והיכן), כיון שנדפסו במקומם (בסוגריים, מבלי להשמיט את הגירסה הישנה), מה הצורך לשוב ולהדפיס כאן את הרשימה הזו, כשכאמור אפשר להכיר בכל תיקון במקומו? בכלל, הנוהג להדפיס בסוף כרך רביעי דברים הנוגעים לנוסח הנכון של כרך א', אינו תקין. בסוף כרך א' נרשמו בתוך מסגרת מספר הודעות: "ספר משובח נתיבות תמצא בסוף חלק ב'. הערות מבעל נתה"מ שנמצאו בכת"ק הוכנסו על מקומם בפנים הספר. השמטות והמפרשים שנדפסו עד עתה בסוף הספר, תמצא בסוף חלק ב' ד". בסידורים הישנים הורגלנו למצוא "עלינו לשבח תמצא אחר תפילת חול", וכיו"ב, אבל מדוע להדפיס בכרך אחד דברים שנוגעים לכרך אחר? מדוע הלימוד קצה"ח ונתה"מ לא יזכה לעיין בהמשך המו"מ ביניהם באותו הכרך בו הוא לומד? ומה פתאום בסוף חלק ב' ולא לכל הפחות בסוף כל חו"מ?

טעויות שצויינו ע"י הנו"כ

בנספח למאמר זה מובאת רשימת דוגמאות להשגות שהשיגו אחרונים על הציונים. במהדורות השו"ע הישנות כמעט ולא תוקנו ציונים שנקבעו כמוטעים, מלבד בודדים שתוקנו ע"פ הש"ך, כפי שאציין. כמו"כ אתייחס למהדורות השו"ע בנות זמננו. במקום שלא צויין תיקון, הוי אומר שהדברים לא תוקנו או צויינו בשום מהדורה (מהמהדורות הנזכרות הערה 3).

מלאכת הדפסת השו"ע מלאכת שמים היא, המייתר או מחסר אות אחת מחריב עולם מלא, סבורני שחלק בלתי נפרד ממלאכת העריכה, היא הזהירות והציון בכל מקום שיש חשש מכשול וטעות, אף אם היא טעות עתיקה. אכן, אין ביד אף עורך להקיף את מכלול הספרים, אבל לכל הפחות, ספרי יסוד, כמו משנה ברורה לאורח חיים, דגול מרובה על הדף, וכדו', הערותיהם של אלו בנוגע לנכונות הציון, חייבות למצוא את עצמן במדור "הגהות והערות" המלווה את הציונים ומספק לקורא את המידע עליהם.

אין שום הצדקה להשאיר את הציונים – השגויים לדעת הנו"כ – ולסמוך על המעיין, שימצא לבדו את החיפוש באחרונים (אפילו הפמ"ג, המודפס על הדף בחלק מהמהד' החדשות, וכי יכול כל לומד ומעיין להקיף ולהכיל את כל הפמ"ג לסימן?), שכן בימינו הפנקס פתוח והמקלדת ממהרת לרשום, וספרי קיצורים מתחברים בשיטות קלות וקלילות, והציונים עוברים הלאה ומועתקים מספר לספר. ומי יוכל לשרש דבר שכתוב ב"שו"ע מפורש", ועוד שו"ע מתוקן ומהודר ובהיר?

כצפוי, גם במקורות שקבעו אחרונים שאינם מהוים מקור, אנו מוצאים הרחבה וציון מדוייק במהד' מ"י. הפירוט של המקור, מעורר אצל הקורא הרגשה כאילו הדברים בדוקים, ובאמת מה שבדוק הוא איתור הקטע הספציפי הקשור לסוגיא, אבל כמובן שאין זה קובע שהמקור באמת ראוי לשמש כמקור הלכתי, שהרי זו מלאכת עיון ופסיקה, ולא מלאכת עורכים ומגיחים.

לעומת זאת המשתמש בשו"ע הישן, אינו יכול לצטט "מרדכי" מבלי שיש לפניו את מקומו המדוייק, והוא נאלץ לפתוח את הדרכ"מ, ובמקרה שאין הדברים ברורים יעיין בנו"כ, וכך יידרש ממנו מאמץ מינימלי לברר את מקורות השיטות, שיוכל להניב פרי יותר מדוייק. הנגשת המקור השגוי, היא העצמת הטעות וביסוסה.

אולם אין לראות ברשימה הנ"ל מייצגת, שכן העובר על מדור 'הגהות וציונים' של מ"י, יראה מאות ואלפי מקומות בהם הוסיפו העורכים והמסדרים מידע יקר מפז, ואלפי תיקונים שנעשו תוכ"ד השוואה למקור. ואין בדברים כדי לגרוע מעבודתם, שלא נעשתה עדיין כמותה (מלבד חלק אה"ע של שו"ע השלם, כאמור לעיל).⁴⁴ לא באתי אלא לעורר על כך שהציונים

44 העבודה אינה רק תיקון המקורות ואיתורם, אלא גם הוספת מקורות, כשכלל תוספת ישנה משמעות הלכתית. כך למשל באו"ח כה ט, צויין "דעת עצמו", והוסיפו במ"י שכן מבואר מהתוס' מנחות לו. תיקון המקורות בהשוואה לדפוסים ראשונים בהרבה מקומות משמעותי מאד (ראה למשל: או"ח יב א, טו יא, יח ג). וראה הערה 54.

באו"ח שח א צויין ב"י בשם מגיד משנה, וציינו במ"י שהמ"מ לא כתב כך, אלא הב"י כתב ליישב

לרמ"א אינם רק ענין לעריכה, אלא גם ענין של סמכות וקביעה שנעשית ע"י הפוסקים, ולעתים קבעו אחרונים שאין זה המקור, ויש לקביעה זו נפקות הלכתית, ולקביעה זו יש מקום מיוחד יותר מאשר להשוואות שנעשות ע"י העורך.

טעויות שלא צוינו ע"י הנו"כ

ישנן עוד טעויות רבות ושונות בדברי המציין, שכולן נוגעות להבנת ההלכה ומקורה. חלק מהן מתיישבות ע"פ התיקון שבמ"י, וחלק אינן מתיישבות.

גם במקרה שמ"י ומורשה להנחיל העמידו דברים על דיוקם, ע"פ דפו"ר, או ע"פ בדיקה, הרבה פעמים הלומד לא ידע ולא יוכל להעריך זאת, וגם מסקנותיו כפי שיבואו בספרו יכולות להיות שונות ממשקנות של מי שלמד בשו"ע אחר. כל זאת מבלי לדעת שבשו"ע שלפניו ישנו שינוי מהמהדורה הקודמת.

או"ח ש ע ד: "אע"פ שכל א' ישן בחדר בפני עצמו, עירוב א' לכולם, הואיל ואין מחיצה מפסקת בין מקום אכילתן הוי כחמשה ששבתו בטרקלין וכו' ואף על פי שפורסין לפעמים וילון לפנייהם לצניעות, לא מיקרי מחיצה הואיל ולא הוי שם בקביעות (ר' ירוחם חט"ו)". אמנם המעיין ברי"ו לא ימצא אלא דאין אוסרין, ולא שערוב א' לכולם. מ"י כותבים את הציון לרי"ו רק בתחילת הדין, וממילא אין הכרח שהולך על כל הדברים, אבל עדיין המעיין צריך להבדיל מדעתו מה דברי ר' ירוחם ומה דברי הבי"י.

יו"ד קה ה: אע"פ שיש בחתיכה ס' לבטל האיסור, צריך נטילת מקום (מרדכי בשם כמה רבנותא וסמ"ק והגה"א ואו"ה כלל י"ד ואגור בשם מהרי"ל). עורבבו כל המקורות יחדיו, אבל לא כתבו המרדכי ואגור אלא לחוש שמא אינו שמן, ובשמן ודאי לא עסקו. ובמ"י חולק הציון ואינו מוצב על מלים אלו.

חו"מ נב א, בדפוסים הישנים: מהרי"ק בשם מרדכי, והוא טעות, המקור בהגמ"ר, והמרדכי חולק. הנוסח במור"ל מתוקן, אבל המעיין לא ידע כלל שהלומד בדפוסים אחרים מציין לעצמו את "דעת המרדכי" ממה שמציין לעצמו הלומד במ"י.

שם באותו הסעיף, מצויין בה"ת כמקור לדין נראה שהיה בו קרע, ובאמת מקור הרמ"א מרשב"א שחולק על בה"ת. במור"ל הנוסח מתוקן. וגם כאן הלומד במ"י לא ידע כלל על הנוסח השגוי שבכל הדפוסים. ואינו יודע למי לברך.

דעתו שלא יסתור הדברים, דהיינו שהמ"מ אינו מקור (וממילא גם הבי"י אינו מקור), אלא רק שאינו סותר לדברים.

באו"ח תצח נכתב הר"ן כמקור לדעה ב', בעוד הוא סובר כדעה א'. והעירו על כך במ"י. יו"ד קנז א מהרי"ק בשם הר"ן, ראה מ"י שמלשון הבי"י ניתן לטעות שמהרי"ק מביא ר"ן, ובאמת מקור הרמ"א בנמק"י ולא בר"ן.

וכמוהם מאות רבות של תיקונים נחוצים ביותר.

חלק מהציונים ליו"ד שבגוף השו"ע הישנים הם מהש"ך, ומבלי הבחנה לפעמים א"א להבין הדברים כדת. ביו"ד סח': "ולא מקרי עירווי אלא כשלא פסק הקלות מכלי הראשון כשנגע למטה, אבל אם פסק כבר לא מיקרי עירווי, ואינו אוסר (ר"ן ושאר פוסקים וע"ל סימן ק"ה סק"ד)". והמעייין יחשוב שהוא מהמציין לרמ"א, ומקור הרמ"א בר"ן, אבל הרמ"א אינו מביא כלל ר"ן ולא שאר פוסקים, וגם בר"ן אין ראייה לדין זה שנפסק הקלות אינו אוסר, דאפשר שאוסר קליפה. והציון הוא מהש"ך, ולשיטתו קה"ה, שבמליגה יש סיבה שאפי' קליפה לא יאסור. והמעייין במ"י ויראה שהציון הוא מהש"ך, יבין הדברים על נכון. וגם בחו"מ נכנסו לתוך השו"ע ציונים מהש"ך, והמעייין יכול לחשוב שם מרמ"א או לכה"פ אליביה, ראה למשל מג ח שנכתב בסוגריים בתוך הרמ"א: "מיהו הגהות הריב"ש יש לדחות כמ"ש בספרי", והוא תוספת הש"ך המפקפק בדין הריב"ש שמביאו רמ"א. בחו"מ סה טו נוסף ציון לתוס', שלא מוזכר בדרכ"מ ובב"י, ואולי הוא מהש"ך.

וכן יש לדעת שציוני הש"ך לפעמים אין כוונתם לבאר הרמ"א, אלא למנות השיטות הסוברות כך,⁴⁵ ויש נפ"מ גדולה בהבנת דברי הרמ"א וגם בהכרעת ההלכה, לדעת ע"פ מה פסק מה שפסק, ולהבדיל בין מקורותיו לבין שיטות נוספות שיש לדון אם מסייעות לו. כך ביו"ד עט א פוסק הרמ"א בשר אדם אסור מן התורה, וצוין ע"ז רמב"ם ור"ן וה"ה וקרבן אהרן ולא כתוס' ורא"ש. אבל אין אלו מקורות הרמ"א, ורק הרמב"ם מובא בדבריו. והש"ך ציין זאת ע"פ הב"ח. (ונפ"מ ההלכה לדעת למה הכריע רמ"א לאסור, והאם היו לפניו כל השיטות, שהרי רמב"ן וראב"ד ורשב"א ותוס' ורא"ש מתירין וכן כ' הרמ"ך בהגהתו לרמב"ם משם כל רבותיו, ואפשר שהרמ"א לא הכריע בודאי אלא רק חושש בספק. ועי' פמ"ג במ"ד סק"ג שכ' דהוא הכרעה ודאית).

לפעמים מובא ברמ"א דין הפשוט בגמרא, אלא שצוטט באחד הראשונים, והמציין לא דקדק וציין לאותו ראשון. ויש לדבר משמעות עצומה, האם מדובר בחידוש של א' הראשונים שפסקו הרמ"א, או בדבר המוסכם בגמ' (ראה גם לעיל: טעויות שצויינו ע"י הנו"כ, לאו"ח שב (ו). ביו"ד צה ב נאמר: "עלו בכלי של בשר, מותר לאכלן עם חלב עצמו. וכן להיפך (סברת עצמו)". אבל מדובר בגמרא ערוכה חולין קיא:, וכבר בציוני הש"ך ליו"ד מצויינים ד' הגמ' הנ"ל, אלא שבדפוס הרגיל אין למצוא להם זכר, והלומד הוראה מתוך השו"ע לא ידע שהוא תלמוד ערוך, ורק המעיין במ"י ימצאם.

וכך גם ביו"ד קלט א: ישראל שזקף לבנה וכו', צויין להגהות אשרי, וכבר הכנה"ג העיר שהוא גמ' ערוכה, ובאמת בציוני הש"ך הפנה לע"ז מו., אבל לא נדפס אלא במ"י.⁴⁶

45 גם למציין הרגיל מצאנו שמציין לרמ"א מקור, שלא היה לפניו כלל, באו"ח תרנא ט, מציין מקור לרמ"א שלא להפך הלולב, מכתבי הארי", והרי לא היו כלל לפני הרמ"א.

46 וגם לש"ך עצמו אירע כן, ביו"ד קסא ז: אם בא לעשות תשובה כו' אין מקבלין ממנו, וכ' הש"ך: "כתב ריב"ש דמ"מ הם חייבין להחזיר לצי"ש, והביאוהו אחרונים". אבל אינו צריך לריב"ש דהוא גמ' ערוכה ב"ק צז: וכי מאחר דאין מקבלין למה מחזירין לצי"ש.

ויש שבשום הוצאה לא העירו כלל על כיו"ב, באו"ח תרל"ט ס"ז: וכל הפטור מן הסוכה ואינו יוצא משם, אינו מקבל עליו שכר ואינו אלא הדיוטות (הגה"מ פ"ו). והרי הוא ירושלמי ערוך. גם אחרי מלאכת התיקון של מ"י, נותרות תעלומות ללומד, ביו"ד קיה צויין בדפוסים הישנים (וכן בצורת הדרף), על הסעיפים ב ג ד, שהם "כפולים בסי" קל", הציון בא 3 פעמים. ואילו במ"י הושמט ציון זה. מבלי שציינו לקיומו, מאין בא, ולאן הלך (ועוד כיו"ב). לכאורה אין כאן אלא ציון, אלא שאינו כן, הדברים לא "כפולים בסי" קל", אלא להיפך, יש סתירה בדברי השו"ע שבסי" קל ח: כ' נכון הדבר שיודיע צורת החותם כדי שיחזור אחריו, ובסי" קיה ד כ' דא"צ להודיעו. והרמ"א קל ב כ' דא"צ להודיעו וציון לעי' בסי" קיה, כנר' כוונתו לדברי הש"ע שם (וכנראה הכוונה דמדינא א"צ ונכון לעשות כן, והרמ"א טרח להודיענו שאינו מדינא, וצ"ע דמ"מ ה"ל לפרש הדבר בס"ח).

ויש שהוא נפק"מ להלכה לדעת אם הציון מהרמ"א ואפשר ללמוד ממנו הלכה או לאו.⁴⁷

ביו"ד קמד כ' בדרכ"מ דד' הטור דנכרי שמוכר ע"ז חישי' שכוונתו לקנות אחרת, צ"ע, דבסי" קלב משמע דבסתמא שרי. אבל בשו"ע לא השיג, ולא כ' אלא עסי' קלב. ושם לא נתפרש בשו"ע דין הסתמא. וכנראה חשיב ליה הרמ"א מקום עיון אבל לא לסתור הדין דאולי אפשר לחלק. ואכן הט"ז ונקוה"כ נחלקו אם יש לדמות לשם ולא הזכירו כלל הדרכ"מ. ולא דנו במהות ההפניה.

בחור"מ מב א כ' רמ"א: "כל שטר שאינו עשוי כתקנת חכמים, אף על פי שאין טעם לפסלו, פסול, ולכן אם עשה בזמן הזה שטר מקושר, פסול (נ"י ריש פ' ג"פ לדעת הרא"ש). ויש חולקין, והכי קיימא לן (רמב"ן ועוד הרבה פוסקים, ועיין לקמן סימן מד סעיף א)". והסמ"ע מה ב סובר שטעם פסול המשנה משום שיכול להזדייף, וש"ך שם השיג עליו, דרק מחמת עצם השינוי נפסל אפי' א"י להזדייף, ולכאור' ברמ"א מב הנ"ל מבואר דלהלכה כשר כשאין טעם לפסלו. ומהש"ך סי' מה נר' שהבין שהכוונה שאין שום טעם לפסול כולו, ואפשר לפסול רק מה שיש סיכון שהזיוף ישנה. אבל מציון הרמ"א במב: "עי' לקמן סי' מד סעיף א", נראה כסמ"ע, שהרי שם הנדון לפסול רק מה שיכול להזדייף, ואין פוסלים כולו. וכנר' כן הבין הגר"א מד ב.

בחור"מ פז ה פוסק הש"ע: אין המתחייב במקצת מתוך טענת הכפירה מחוייב שבועת התורה (וע"ל סימן ע"ה סעיף ה'). ואם ציון זה מהרמ"א, יש לו משמעות להלכה,

47 בכמה מקומות בשו"ע באו הגהות בלי המלה הגה בתחילה, ויש שסברו שבלא הסימון הגה אינו מרמ"א, וזה בודאי לא נכון שהרי כמה הגהות כאלו מקבילות לדרכ"מ, וכן במ"י הוסיפו את הסימון הגה בהרבה מקומות. איני יודע אם אישור של מ"י שמדובר בהגהת רמ"א הוא וודאי ומוגן מפני טעות, שהרי סו"ס אין לנו את כתב היד אלא רק דפוס יותר ישן, וייתכן שכבר בו נפלה טעות. ראה באו"ח תה ח הגהה ודוקא במוקפת וכו', ובבית מאיר תמה ע"ז מאד, ובאמת אינו נמצא מזה כלום בדרכ"מ, ומריש הוא אמינא שאינו מרמ"א. אבל במ"י הוסיפו עליה 'הגה'. וכע"ז ביו"ד קעג לגבי דלועין, ע"ש וצ"ע. באו"ח רסג ה נכתב 'וע"ל סי' תריי', ונדפס בגופן של השו"ע, ולכן טרחו אחרונים לבאר מה רצה בזה, שלכאורה אינו מובן (עי' מ"ב ובה"ל), ובאמת הוא דברי המפרש.

כי יש בדין זה כמה תשו' מהרשב"א, ונראות סותרות. ויש שפי' שהוא באמת סתירה בשו"ע מהאמור בפז ה לאמור עה ה (עי' ש"ך עה ס"ק יט), ויש שמחלקים ביניהם (עי' סמ"ע ועוד). ואם היה סתירה, לא מסתבר שהרמ"א היה מציין לה דיו, ומשמע שהבין שהוא אותו נושא אבל יש איזה חילוק בין המקרים.

גם המיקום המדוייק של ההגהה, אינו ברור תמיד, ויש בו נפ"מ להלכה. הגהות הרמ"א במקור היו תלויות על השו"ע מבחוץ, והתלמידים שילבום בתוך השו"ע. ובאופן של תליה מבחוץ אפשר שיתכוין הרמ"א על כל מה שכנגדו, וכשהוא בתוך הטקסט לעתים המשמעות שונה. ודוגמא לדבר ניתן לראות ביו"ד ו שנכנסו המלים "וכן בזכוכית" לתוך הגהה אחרת של הרמ"א, שלא עוסקת בזכוכית כפי שהעירו כבר ש"ך וט"ז ובאה"ג שם (ועיי"ש פ"ר"ת סק"ב וכו"פ סק"ג שכתבו שיש זכוכית ששייך בה ענין זה, ובוזה נתקיים רצון צדיק שלא יצא מכשול, אבל בודאי לא לסוג זכוכית זה היתה כוונתו). ועיי' סמ"ע סב ד שמיגיה ברמ"א שם "ואפי' היו השטרות תחת ידה", דאל"כ כבר כתבו רמ"א לעיל. וגם לדבריו אינו מובן מה הפרש בין אלמנה לנשואה לענין זה, וכמדומה שהגהה קמיתא אינה מרמ"א, ולא נסמן עליה הגה. ואולי נכתב בנוסח שלא היה בו הגהות רמ"א, וא' התלמידים שהכניסו ההגהות לתוך הדברים חילק לב' את שני הדינים האלו, וחברו חיברם, אבל הרמ"א כתבו פ"א.⁴⁸

דוגמאות נוספות לטעויות שלא צויינו גם במ"י ושאר המהדורות החדשות:

או"ח תקנא טז: ונוהגין שלא לרחוץ אפילו בצונן, (תרוה"ד סי' קו'). הציון טעות. כי בתרוה"ד כ' שנוהגין להתיר לרחוץ בנהרות, ומקור הרמ"א לאסור הוא במהרי"ל. במ"י אמנם בדקו ומצאו את המקום המדוייק בו תרוה"ד מדבר על כך (סי' קנ במקום קו), אבל לא ציינו את העובדה שהתרוה"ד כלל אינו מקור הרמ"א אלא להיפך.

יו"ד סד יח: וכן יש לנקר הבשר תוך ג' ימים מן החלב, שלא יתקשה החלב שבו. ומכל מקום אם לא נקרו תוך שלשה ימים, אין לאסור בדיעבד אלא מנקרו אח"כ ושרי. (תשובת הרא"ש ומהרא"י בפסקיו סימן מז). והוא טעות כי הרא"ש ומהרא"י לא דברו בדין חלב או בדין דם. ואדרבה בדין חלב כ' הרא"ש שאינו מכיר מנהג זה. במ"י טרחו ותקנו מקום פסקי מהרא"י (עז ולא מז), אבל לא ציינו את הקושי בתוכן. יו"ד פט' ס"ב: וכן נוהגין שכל שהגבינה קשה אין אוכלין אחריה אפילו בשר עוף, כמו בגבינה אחר בשר. (וכן הוא בזוהר). הזוהר לא מדבר כלל על גבינה קשה.

יו"ד רסב א: הגה: עבר ומל בלילה, צריך לחזור ולהטיף ממנו דם ברית. (כ"י ממשנה שם והגה' מ"י) אבל הב"י דוחה הרא"י ממתני' והרמ"א נחלק עליו והלכה זו דלא כב"י. והדבר נוגע למעשה לנוהגים כמרן.⁴⁹

48 בכלל יש נפ"מ בדיעת צורת התחברות הגהות הרמ"א, עיי' שבו"י ג קעא שמביא סתירת הרמ"א מאה"ע לח לחו"מ רמא, וכ' דחו"מ בתרא והדר ביה הרמ"א, והדבר צ"ע, לבד שלא מסתבר שבשתיקתו במקום אחד יחזור בו ממה שכתב בפירוש במקום אחר, גם אין ידיעה מה כתב הרמ"א קודם, ומה שבטור ובש"ע חו"מ אחרון אינו ראייה לזה.

49 ראה הערה 33, בכלל יש לציין שענין זה של הקשר בין דברי הרמ"א לב"י, האם חולק עליו או משלים

י"ד רעט א, "הוא הדין לשאר ספרים", ציין רש"י, והוא טעות שרש"י כ' להיפך (דרך תנ"ך ולא כל הספרים ככונת רמ"א המבו' בדרכ"מ), ואפי' אם נדחוק דבריו בודאי אינו מקור הרמ"א.

ח"מ מד א, מצויין תוס', והם כתבו להיפך.

ח"מ קכט ה, מצויין ב"י בשם בעה"ת, ובאמת לבעה"ת הוי המע"ה אלא שב"י השיג עליו.

ח"מ קנג יד, מצויין רשב"א, וברשב"א לא כ' כן.

ח"מ קנה מד, טור בשם הרמ"ה, אין זה הגדון בטור בשם הרמ"ה.

על המושג "ציונים לרמ"א"

לאור הדוגמאות שראינו, מסתבר שישנה בעייתיות בעצם המושג "ציונים לרמ"א", שכן מהצורה אליה הורגלנו בה מצויין על כל דבר מדברי הרמ"א שם של מקור, משתמע כאילו

דבריו, הוא עמום הרבה פעמים. כי לפעמים כתב הרמ"א י"א ואין בדבר מחלוקת (למשל בחו"מ לה יד, כ' רמ"א: "יש מי שכתב דאפי' אשה יחידה וכו'", והוא דברי מהרי"ק והמרדכי ותר"ד ור"ת והכלבו ואגודה ומהר"ם מריזבורק בשם הקדמונים, וכך מדקדק תרוה"ד מהר"מ, ואין סבה לחשוב שהשו"ע חולק), לפעמים כתב דבריו כמוסיף על השו"ע אבל יש מחלוקת (למשל בחו"מ קלא שכותב "כי יש חולקים" וכוונתו לד' מהרי"ו שהביא בדרכ"מ אבל הבי"א לא ראם וכוונתו היתה מסברא). ולפעמים מביא מב"י דברים שלא הביא הבי"א בשולחנו, אבל אין הבי"א חולק עליהם, וטעם השמטתו לא ידוע או מפני שסמך על המעיין בב"י (למשל ביו"ד ל שביאר בב"י מה הוא גובה והיקף באריכות ובפירוט ולא הביאו בשו"ע). והדבר נוגע תמיד למעשה. ולפעמים אדרבה, לא יובן הרמ"א מבלי לראות גם הבי"א שהוא הרקע לדבריו (עי' למשל אה"ע לאו"ח שפז א שמשיג על הרמ"א, והמעיין בב"י יבין כוונתו).

וראה ש"ע חו"מ יג ג שפוסק דברי הנמק"י שאין כופין לשום אדם שיתן טענתו כתובה, ומסיים הרמ"א: מיהו אם ב' בעלי דינים רוצים לטעון בכתב הרשות בידם. וכ' הגר"א יב' דחולק אש"ע. והנה לפי הצינור, מקור דברי הרמ"א בנמק"י, והוא גם מקור ד' השו"ע, וא"כ אין מחלוקת. ויהיה הדין לנוהגים כמרון, תלוי בפלוג' הגר"א והמציין. ובאמת אין הדבר מפורש בנמוק"י (אלא רק בריטב"א מכות ו: המובא בבד"ה).

ואעפ"כ בליקוט נראה דהדר ביה הגר"א, דבאמת גם להנמק"י אין סיבה שלא יוכלו לתת בכתב.

ובחו"מ קנה מד כ' רמ"א: ב' שכנים הדרים ביחד וכו' י"א דהדין עמו וצריך לתקן היזקו (ר' ירוחם נתיב ל"א חלק ו' וכ"כ הטור בסי' קנ"ז בשם הרמ"ה), ויש חולקין דלא הוי גירא דיליה (ב"י). נראה כאילו הרמ"א מביא מח' הבי"א מול רמ"ה רי"ו וטור, כב' דעות שוות. והוא פלא. ולא עוד אלא שהבי"א כלל אינו חולק על הדברים האלו אלא רק שאינו מביין הדברים. והרמ"א שוי"י לב"י כבר פלוגתא. ואמנם הצינור טעות, והטור בשם הרמ"ה לא דן בנושא זה. אבל עדיין מבוארים הדברים ברבינו ירוחם בשם ר' משה גאון (ומובא גם בתשר' הגאונים ש"ע ד' א' כב').

ועוד מצאתי לרמ"א דאדבריה למרן ב"י להיות בר פלוגתא לראשונים, באו"ח שס שהבי"א כ' קטן אינו משלים, ותמה לא ידעתי למה פסק הרמב"ם לחימרא. והשמיטו בש"ע. ואילו הרמ"א כתבו בשו"ע ע"ש י"א, נראה דמחמת קושיית הבי"א עביד ליה לרמב"ם י"א. (אמנם בדרכ"מ נו' שמשמע לי' גם בה"ה להקל, ולא מצאתי רמז לזה בדבריו. ואמנם הרשב"א הביא הספק בקטן ולא פשיט, אפשר דמיקל, אבל לא הביאו בדרכ"מ). וכן בחו"מ עה ד הבי"א מביא הגמ"ר וכותב "ואינו נראה בעיני", והרמ"א מביא דברי הגמ"ר ומסיים וי"א וכו' שהוא דעת הבי"א (ובצינונים נכתב "ב"י בשם ר"ן", והוא ע"פ הש"ך שמייע ד' ב"י מהר"ן, אבל הבי"א אינו מביא כלל ד' הר"ן).

הרמ"א רק מכריע בין שיטות שונות, וכשנגיע ל"ציון" נבין שדבריו באו לומר שהלכה כאותו "ציון". בעוד הדבר אינו כן כלל וכלל, והרי אף אחד אינו מעלה על דעתו שניתן לסכם את הש"ך או הט"ז ב"ציונים לש"ך/ט"ז", שיבודדו את כל האזכורים והמקורות שמזכירים הנו"כ הנ"ל, שכן חלק גדול מדבריהם הוא מסקנות שחדשו בעצמם ע"פ המקורות. ולכן גם בנוגע לדברי הרמ"א, בעוד הלומד המעיין בציונים סובר שמדובר למשל ב"רבינו ירוחם, ונפסק ברמ"א", הרי רבינו ירוחם אינו אלא המקור שנוקק לו הרמ"א, אבל מדובר בהבנתו ומסקנתו של הרמ"א בדעת רבינו ירוחם. והרי כל דברי הנו"כ בסופו של דבר באים לפרש ולברר דברי הראשונים ושיטתם. ולכן חלק גדול מפסיקות הרמ"א אינן יכולות להתמצות לציונים, וההתייחסות לציון כמהות דין הרמ"א, עלולה רק להטעות את הלומד.

השאלה העומדת לפני הלומד לעתים מצויות, היא כשא' הפוסקים חולק על הרמ"א, האם הוא חולק על מקור הרמ"א, או שרק חולק על הבנת הרמ"א בדבריו, כדרכה של תורה תדיר? מי שלא ידו לעיין בכל דברי הפוסקים ונימוקיהם, ימצא את התשובה גם לשאלה זו. אבל מי שרק מעיין בראשי הפרקים של השיטות או בהפניות אליהן, חייב לדעת תשובה והבהרה.

גם בענין הכרעת ההלכה נוהג הכלל "כל המקודש מחברו חרב מחברו", כפי שמתאר הב"ב בהקדמתו שמרוב שיטות אין דרך ברורה להכריע הלכה. הרי בעוד על או"ח, בעקבות המ"ב, ודברי פוסקי הדורות האחרונים המסודרים בחיבוריהם ובמאמריהם על סדר או"ח, יש לנו משנה סדורה וכל החפץ לברר הלכות אלו יכול לצאת בדברים ברורים. הרי בשאר ג' חלקי שו"ע החמורים, המצב דומה לאותו שהיה בימי הב"י, שתקצר יד כח הלומד המצוי ואף המורה המצוי להשיג ולברר כל השיטות, ותלאה ידו לפסוק הלכה. וספרי הקיצורים והליקוטים בנושאים אלו אינם מפוסקי הדור אלא ממחברים שונים, אשר ספריהם עצמם לאו ברי סמכא ניהו. ועדיין השו"ע עצמו על אשלי רב רבי מגיני ארץ התלויים בו, הוא המעיין הגדול ממנו שואבים הפוסקים הלכה, ולכן ישנה משמעות עצומה למידע ולדיוק שמהדורת השו"ע מעבירה ללומד.

אך כפי שהדגשתי כמה פעמים במאמר זה, אין לתת את הקולר על מהדורת השו"ע, שהרי עיון ודיון בכל פסקי הרמ"א על נימוקיהם והשוואה הדעות האחרות מולן, הוא לימוד כל התורה בעיון. המטרה בדוגמאות הבאות כאן היא רק להמחיש ולהבהיר עד כמה הררים רבים עלולים להיות תלויים בכל שעה ושעה של ציונים ומקורות. להלן דוגמאות למקומות בהם עיון במקור המדויק של דברי הרמ"א, מסיר קשיים בדבריו מחד, ומבטל חדושים שאינם מבוססים מספיק מאידך.

דוגמא למקום ששגו בו המחברים מחמת שלא היה לפנייהם מקור הדברים:⁵⁰

דין פילגש: באה"ע כו א כ' הרמ"א: אם מייחד אליו אשה וטובלת אליו יש אומרים שמתר והוא פלגש האמורה בתורה (הראב"ד וקצת מפרשים). וי"א שאסור ולוקין על זה

50 ע"י גם תפארת יעקב לחו"מ סד סק"ד: "כל האחרונים נבוכו בפירוש דברי הרב בזה, ובא להם זה שלא עיינו בתשובת הרא"ש כלל קא סימן א שהביא הרב, ובאמת הוא טעות סופר, כי לא נזכר שם בכל הכלל מענין זה ולא מדינים אלו, אבל הדין בזה הוא בתשובה כלל קו סימן ג'".

משום לא תהיה קדשה. מזה היה אפשר להבין כי דין פילגש הוא פלוג' אי אסור מדאורייתא, ולא הוכרע. וכן ראיתי בשו"ת מהרש"ם ח"ג רנא' שכ' "לדידן דהוי ספיקא אם מותרת פילגש מה"ת כמ"ש הרמ"א בא"ע רסי' כ"ו הרי קיי"ל דסד"א לחומרא מה"ת", וכן הוא באבנ"ז אה"ע ב' כט': שאינו יכול לישא פילגש לקיים פו"ר בהיתר כיון דלי"א פילגש אסור מדאורייתא.

אבל הוא שגגה שיצא מלפני השרים האלו, והרי מקראות מפורשים שהפילגש מותרת ולא כתב מעולם אף א' מהראשונים והאחרונים שפילגש אסורה מה"ת, והמעייין בהרא"ש המובא בטור כאן שהוא מקור הדבר יראה מבואר הדבר דפילגש מותר לכתחלה. ופשוט כוונת הרמ"א במייחד אליו אשה וטובלת אליו, לא כשמוציא עליה שם אישות שהיא פילגשו, אלא שהיא משרתת את הבית או אפי" אין לה דבר עמו, אלא שקובע לה עתים להתייחד עמו, והוא דעת הראב"ד שאין אסור קדשה כל שאין מופקרת לכמה ולא מתיחדת אלא עם אחד אפילו שלא דרך אישות, ומש"כ והוא פילגש האמורה בתורה, היינו דלהראב"ד אפי' כשעושה באופן זה הוא מותר ובכלל פילגש הוא, אבל לא דדוקא הכי הוא פילגש, דפילגש חשיבא כאשרתו ממש. וע"ז פליגי הי"א דבכה"ג אסור ולוקין, דהוא הרמב"ם, והמצייין כ' רא"ש וטור, אולי גם מדברייהם יש קצת משמעות. וכן מצייין הבי"י לתשובת רמב"ן הידוע דלעיל, ולא עלה על דעת שיהיה שום סתירה לד' רמב"ן מהמת' סי' זה. וכ"כ הפרישה דפילגש עצמה ליכא למ"ד דלוקה. ובדין זה נפ"מ עצומה לדין ידועה בציבור ונישואין אזרחיים, שהאריכו בו אחרונים. לכאורה טעות נפלה כאן שהרי מחלוקת הרמב"ם והראב"ד היא האם הותרה פלגש להדיוט עיין בבי' הגר"א שם, ולא הבנתי מה הקשר לציונים, זו בדיוק הטעות שרציתי לתקן, מה שמצייין המצייין לרמב"ם שכאלו אסור מן התורה, וזה מה שבאתי לומר, הרמב"ם אוסר רק מדרבנן!! כמו כן לא הבנתי מה הנפק"מ לענין נישואין אזרחיים וידועה בציבור, דהרי פלגש אינה צריכה גט ואין כל חיובי ממון כלפיה, וצ"ע. הטענה היא שחוששים לאזרחיים מדין אאעכב"ז, ואם פילגש אינה אסור גמור אפשר שכוונתו לפילגש, וכן נפ"מ אם להתיר לכתחלה נישואין בתורת פילגשות בלי לדאוג לעדי קדושין כשרים. שדנו בזה אחרונים.

באו"ח קסז א כ' הרמ"א בפת דידן יש לבצוע בצד הפת, והגר"א ולבו"ש ובה"ל השיגו ע"ז, דמה הפרש בין פת שמדביקים מצד התנור או בקרקעיתו. והמעייין במקור הדברים, בהגה"מ פ"ז מברכות, יראה שבאמת הדבר תלוי בזה, כי הפת בדורות אחרונים גדולה ועבה, ולכן א"א להדביקה בדופן, ובפת העבה חוס האור עיקר הרבה יותר מחוס הדופן.

באו"ח שצח' ה' כ' הרמ"א דמותחין חוט ע"פ מאלו שמתעברין עמו ואח"ז נותנים קרפף. ומפרש החזו"א (ערובין נו.) דהיינו דוקא בדליכא דירה כגון נפרץ התקרה כו' דאל"כ היינו עיר עצמה כמסקנת התו' שא"צ דבוקין. אמנם בטור מפורש לא כן דמסיים דין זה של חוט אחרי כל הני שמתעברין ובכללן אלו שיש בהם בית דירה, עי"ש.

ביו"ד א א כתב הרמ"א, אם בדקו איזה שוחט ובודק ונמצא שאינו יודע מטריפין למפרע, ותמה רע"א בצע"ג הלא בדיקה אינה מעכבת, ואיך יהיה הבודק מעכב יותר מבדיקתו. נראה שהבין שהרמ"א ב' דינים קאמר, שוחט או בודק, אבל במקור

הדברים באגודה פ"ק דחולין סי' יד' לא נזכר כלל בודק רק שוחט, ומ"ש רמ"א שוחט ובודק היינו שהיה דרכם שהוא אדם אחד (ועי' ישוב אחר לדברי רמ"א בספרי יו"ד שם סקי"ז).

ביו"ד טז ט כ' רמ"א, אם אחרים רואים ששוחטים כראוי אסור לשחוט אחריהן כן נראה לי. וכ' הנ"צ דמאי קמ"ל הרמ"א הרי מבואר במשנה כן, ובע"כ כוונתו שרואין אותם בעלמא והם בקיאים ממילא אסור אפי' באין רואים, אבל המעיין במקור הדברים יראה שהוא ל' הטור, ולא בא הרמ"א לחדש ברמו ע"י העתקת ל' טור. (ועי"ש שיש שמחקו תיבות כן נ"ל, ובמ"י לא ציינו שיש סמך לזה מכת"י).

ביו"ד פג כ' רמ"א דנכרי נאמן לומר אני מלחתים, ועי' בהג' צבי לצדיק שבא ליישב קו' ש"ך כה, וכ' שהרמ"א מיירי בביצים אדומות וכדבריו להלן ס"ח. אבל המעיין במקור דברי הרמ"א בר"ן יראה דקאי אעיקרא דינא ולא על אדומות.

ביו"ד פד כ' רמ"א דאם נמצא בפרי נקודה שחורה היא תחלת רקומו וצריך לטלו בעומק וכו', ועי' בהג' צבי לצדיק שכ' שהכוונה שהתולעת כבר פירשה, והחשש הוא לביצים, ודוחה בזה ד' הש"ך. אבל המעי' במקור הדברים בתשו' רשב"א סי' קעה' יראה שצדקו דברי הש"ך.

ביו"ד פו כ' רמ"א ולתחלה יזהר וכו', ופי' בשאלת יעב"ץ ח"א סי' קנא דנקט לשון זו משום שבא לומר שלא להושיב על הביצה דוגרת, אמנם המעיין במקור הדברים באו"ה יראה שאין זו הכוונה והל' קאי על ד' האו"ה. (כעי"ז בט"ז חו"מ יג א על הרמ"א שכ' דקאי אשו"ע, ובאמת כבר בדרכ"מ קאי בפנ"ע).

ביו"ד רמט כ' רמ"א דאין לעשות ממעשר שלו דבר מצוה כגון נרות לבית הכנסת או שאר דבר מצוה רק יתנו לעניים, ובבאה"ג כתב פירוש דבר שבלא"ה מחוייב לעשות וכו', וכוונתו להשוות הדברים לדברי הש"ך ג' שיכול לעשות שאר מצוות מצדקה. אמנם מהרי"ל (ה' ר"ה) שהוא מקור ד' רמ"א לא בא אלא לומר דהצדקה של העניים היא, "והנותנין מעשר שלהן לעשות נרות להדליקם בשעת התפלה שלא כדין עושין, כי המעשר שייך לעניים". ולא הזכיר דמיירי בנרות שהוא חובה שלהם.

ביו"ד רפח כ' הש"ע סט"ו לגבי מזוזה: אסור להוסיף בה מאומה, וגם הרמ"א בסוף הדברים כ' "אבל בפנים אין להוסיף שום דבר", והט"ז ז' כ' ע"ד הרמ"א שהוא מהרמב"ם שראה שכתב שמות מלאכים וכעס עליהם וכו', ומדבריו משמע שכל הענין הוא רק טעות זו לחשוב שהמזוזה כקמיע, ומקור הדברים ברמב"ם הנ"ל. אבל באמת אינו כן אלא איסור הוא להוסיף בה שום דבר כמו כתבי הקודש שכיון שאינו כצורתו פוסל שכל המוסיף גורע. וכמו שמביא בבאור הגר"א יח' שהוא בכלל מש"כ כתבה אגרת פסולה.

בחו"מ לו א, כ' הרמ"א ע"ד השו"ע בנוגע לצירוף ע"י ראייה וביאה לב"ד: "אפילו לא ידעו זה מזה", וצויין תוס'. והסמ"ע ה' תמה דהרי היינו פלו' דלהלן ס"ב, והגיה דדברי רמ"א שייכי אח"ז, והמע"י בתוס' יראה דמבואר בדבריהם דאפילו לא ידע אחד באחיו שבא לבית דין או שראה עמו, ג"כ פוסל, וזו כוונת רמ"א, ואינו שייך

להא דס"ב (וסמ"ע דחק מאד בכוונתו דאיירי בפסול אינו יודע מהכשר, והרי לכאור' אין שום ענין בדיעתו. גם התומים ח' האריך לתמוה בזה ולא נחית לחלק בכך) בחו"מ נו ו כ' הרמ"א: השליש יעשה תמיד כפי מה שהושלש בידו אע"פ שיש לא' אח"כ טענה בדבר וכו' ולכן כל שהחזיר השליש השטר אין לחוש שנעשה שלא כדין ושלא היה בקי בדין השלישות אא"כ אתיילד ריעותא. ותמהו אחרונים בפי' "ולכן", והסמ"ע וש"ך נדחקו בזה באפנים שונים. אבל נראה שהיה לפנייהם המקור ברשב"א תשו' תתקיו שאין לומר שאין סומכין וכו', אבל הרמ"א חיבר לזה גם ד' תשו' הרא"ש קה ו, דהשליש יעשה רק מה שהוסכם ולא דבר אחר, וע"ז כ' רמ"א דממילא א"א לטעון שעשה כדעתו ולא היה בקי.

בחו"מ עה ה, כותב הרמ"א "אם נתחייב במקצת, לפי שאינו נאמן בדבריו, לא מקרי הודאה במקצת", ופי' הקצה"ח שם סק"ב (ליישב סתירות הפר') דמיירי שטען שהוא פטור, וטעה בזה, והיינו "שאינו נאמן בדבריו", אבל במקור הדברים בתשו' רשב"א ב רו מבואר לא כן, אלא שאינו נאמן כשלא מאמינים לו וכגון לא לויית.

בחו"מ קנד כה כ' רמ"א שמחדר לאוצר יין ושמן צריכים להרחיק יותר מד"א, וכ' קצה"ח סק"ט דמלשוננו מבואר שלא היה עדיין יין ושמן אלא רק תכנון. אבל המעי' במקור הדברים ברשב"א תשו' קנד יראה שהנדון הוא כשכבר יש אוצר.

בחו"מ קנה כא כ' רמ"א "יש חולקין על כל זה", והוא דעת הרא"ש החולק על מהר"ם, כמצויין למרדכי פ' לא יחפור. ובחזו"א ב"ב יד יג כתב שבמרדכי אין שום ראייה שהרא"ש חולק "ולמש"כ אין כאן פלוגתא כלל". אבל אם היה מצויין לפני רבינו המרדכי פ' הבית והעליה המוזכר בדרכ"מ, היה רואה ששם מבואר שהרא"ש חולק.

מחלוקת הנו"ב עם ציוני הרמ"א עצמו

כפי שראינו לעיל, יתכן קשר בין קביעת מקור הרמ"א, ובין התיחסות הבאים אחריו לפסיקתו (וראה הערות: 35, 38). לעתים גם לאחר העיון בנו"כ, הדברים אינם מוכרעים. כך למשל הרמ"א בחו"מ נב א, לגבי שטר שיש בו רבית, כותב: "י"א דפטור, דקנסינן למלוה וא"צ לשלם לו", ומצויין: "מהרי"ק שורש יז בשם המרדכי וכ"כ התוס' שם ובב"מ". והש"ך סק"ד האריך להראות שאין שום ראייה מהמקורות האלו, ולכן חלק על הרמ"א, וכן הסכימו הט"ז והגר"א ה ונתה"מ ד. והשאלה העומדת בפני הלומד היא האם להתייחס לזה כמחלוקת הרמ"א והאחרונים בדעת הראשונים הנ"ל, או שאחרי שהסכימו האחרונים שאין זו כוונתם, אין כאן מחלוקת.

והנה התומים שם ס"ק ג כתב "נראה ראייה לדין זה – דרמ"א – מדברי תוס'... וכן.. הגהת מרדכי מוכח כהנ"ל... וכן מורים להדיא דברי הרא"ש בתשובה... ודלא כש"ך", הרי מיישב דברי רמ"א כדרכו הטובה, וכמעט שנראה לומר על פי זה שיש כאן מחלוקת הפוסקים בדעת הראשונים, אלא שבהמשך כותב התומים: "זהו מה שנראה רק להליץ בעד הרמ"א כי יש לו יתד ליתלות בו, אבל להלכה נראה עיקר כרוב הפוסקים דחייב לשלם, ובפרט דקשה קושית התוס' (שם) וכי חוטא נשכר דגם לוח עבר בלאו, ותירוץ התוס' דחוק, וכן נראה ברור, ולא מצי כלל לומר קים ליה כי דעת רוב מחברים חולקים". הרי מתהפך כחומר חותם, אף שכ' שיש ראי' מתוס',

ומוכח בהגמ"ר, ומורה להדיא דברי הרא"ש, אין כל זה אלא "יתד ליתלות בו", ובשלמא הכרעתו להלכה כרוה"פ (שמונה הש"ך), מובנת, אבל דבריו שלא מצי לומר קים לי כי רוב מחברים חולקים, אין להם הבנה, הלא כל ענין קים לי הוא כשורב מחברים חולקים. וקושייתו מסברא שאין חוטא נשכר, לא יכולה לבטל אפשרות קים לי (והתו' עצמם תירצוה), ומשמע שפשיטא ליה שאין זו כוונת הראשונים כלל, וממילא א"א לומר כד' הרמ"א נגד כל הראשונים. אי נמי אפי' הוא עצמו מסתפק בדבר, כיון שבתראי ש"ך וט"ז הכריעו שאין לדבר שורש, לא נחשב כפלוגתא (ואף שהסמ"ע ד' ומהריב"ל ג' כא הסכימו כן). ומ"מ באורים סק"ה השמיט הא שא"א לומר קים לי, ורק כתב שהלכה כש"ך. ובסתמא כשיש פלוג' והלכה עדיין יכול לומר קים לי. ועצם השאלה אם הרמ"א הבין באופן מסויים כוונת מקור דבריו, וכ' הבאים אחריו שאפשר להבין באופן אחר, אם יש בכך בכדי לבטל פסיקתו. תלויה בהתייחסות לרמ"א, שבהרבה מקומות מתייחסים להכרעתו כהלכה שקיבלנו, ואפי' אם היה בלתי מוכרח, הרי קבלנו הוראותיו אם לא במקום שהבאים אחריו דחו דבריו שלדעתם דחויים המה.

להלן מספר דוגמאות להתלבטויות כאלו:

באו"ח קנט פוסק הרמ"א ד' סה"ת דהטביל הנחתום ידיו במים נוטלין בהם, וגם ד' הרשב"א דבמצנן בהם מים הוי מלאכה. ואילו הט"ז ג' השיג עליו שהוא פלוג' קמאי וארכבי אתרי ריכשי. אבל להרמ"א עושה שלום ביניהם ואין פלוג', וכמוהו רבות. ביו"ד צח כ' בדרכ"מ שכ' האו"ה כלל לו, דבנשפך נוהגין כר"ת דטכע"ק דאורייתא ואף בבשר עוף בחלב. ומפרש רמ"א דאפי' עוף בחלב אסור כיון דטכע"ק דאורייתא. והש"ך השיג עליו שהאו"ה כלל מ' סובר שגם עוף בחלב דאורייתא לכן החמיר, אבל לדידן אין לזה שום טעם, שהרי גם אם טכע"ק דאורייתא בשר עוף בחלב אינו דאורייתא. וכוונת הרמ"א נר' שהבין דעיקר ענין טעם דאורייתא לכן יש להחמיר אפי' בדרבנן. ולכאור' לדרך הש"ך לאכפ"ל שאפשר ליישב הרמ"א, כיון שהאו"ה סובר בשר עוף דאורייתא, כשל עוזר ונפל עזור, אבל הט"ז כ' שאולי היה לרמ"א גי' אחרת באו"ה, ועל סמך זה פוסק כרמ"א. הרי שכל שלא נתבטלו דברי רמ"א בהדיא יש המקיימים הוראתו גם אם המקור אינו מוכרח כלל.

ביו"ד קג פוסק הרמ"א שבריה שסרחה בטלה, ומקורו באו"ה שכתב שנמלה שסרחה מותרת, ועי' זר זהב לאו"ה שמגיה נבלה שסרחה, ואין הגהתו עולה יפה. ובאמת מפורש באו"ה שם לגבי דשיל"מ שאם סרח בטל, וי"ל דה"ה בריה (והפ"ת שם תמה על הפמ"ג שהתיר דשיל"מ שסרח, והוא מבואר כאמור, וכדבריו במ"ז שם בסרח לגמרי ונפסד).

ביו"ד צה כ' הדרכ"מ דבדבר חריף לא אמרי' נ"ט בר נ"ט, והוכיח מתשו' רשב"א סי' תמט שכ' דאף דתבלין דבר חריף מ"מ אינו חריף כ"כ, (וכן בתורת חטאת ועי' בסול"מ שמקשה ממש"כ הרשב"א במק"א ובהגהות הגרי"ש נטנוזן שמיישב כו' וגם ב"ח נמשך אחר רמ"א וכתב שכן הוא בתשובת רשב"א ומסיים עי' שם). ובאמת לכאור' הרשב"א לא אמר ד"ז מעולם, שנשאל שם בביצים שנדוכו במדוך עם תבלין, וכ' דמותר משום דהוי נ"ט בר נ"ט, ועוד שאינו בן יומו, ואל תאמר שהוא דבר חריף

כדאמרי' בחלתית כו' דאינו חריף כ"כ כו'. ונראה בהדיא בלשונו דלא קאי אלא אינו בן יומו דחורפא מחליא לשבת, וע"ז קאמר דדין החריף שונה, ולכן הביא מחלתית כדבר פשוט ולא הוצרך לומר דהכי נמי יש לומר כעין זה בני"ט בר נ"ט. מיהו עי' בספרי יו"ד שם ס"ק יא דמ"מ דברי הרמ"א מוכרחין ממק"א.

הדרכ"מ במקור לציוני רמ"א

המקור הראשוני לבירור מקורות הרמ"א הוא כמובן הדרכ"מ, אבל אין זה הכרח גמור, שהרי סו"ס ההגהות והדרכ"מ ב' חבורים הם שנכתבו בזמנים שונים, ואפשר שחזר בו,⁵¹ וכמו שמצאנו שבתשובותיו סותר דבריו בהגהות (השווה למשל בנדון אם יש לנו ב"ד הגדול דבריו בחו"מ יד ד לעומת תשובתו בס"י יז ותשובתו ס"י סד. וכן בנדון עדות שלא בפני בע"ד, דבריו בחו"מ כח – ופ"ת ל בדעתו – לעומת תשובתו יב), ובהגהותיו סותר דברים שכתב בתורת חטאת (השווה למשל דבריו בת"ח סא ה שתפוחים חמוצים אינו חריף, לעומת דבריו ביו"ד צו ד). אבל כמובן כל שאין גילוי להדיא, אדרבה דבריו בדרכ"מ מוכיחים, כי הם היו הבסיס להגהות (וגם הת"ח היה הבסיס לדרכ"מ, ולמדים ממנו לפשוט מה שמסופק בל' הדרכ"מ, ועי' בדבריו יו"ד קיג ט, ומה שפירשו בו אחרונים כמו רע"א ופרי תאר סק"י, שנסתר מדבריו בת"ח ע ה כא). וכן עי' למשל בחו"מ סד א שהסמ"ע סק"ז וש"ך סק"ז תמהו מאד על דברי הרמ"א, וכ' נתה"מ בי' ו' (וכן בפנ"מ ב קפא) שבתשובת רמ"א פו מבוארים הדברים.

להלן דוגמאות לבעייתיות המתעוררת לפעמים בניסיון להסיק מסקנות על דעת הרמ"א מתוך הפער בין הדרכ"מ להגהת שו"ע:

באו"ח שסד כ' הדרכ"מ שלא נראין דברי ב"י לנקוט כמפרשים שהרמב"ם לא הקיל אלא במבוי, אלא העיקר כסוברים דגם ברה"ר סגי בדלתות ראויות להינעל, ואין לזוז מדבריהם. אבל בשו"ע שם ד הביא המחבר בסתם דבעי' דלתות נעולות, וי"א דסגי בראויות לינעל, והרמ"א שתיק. משמע שהעיקר להחמיר וכמ"ש בב"י. וכ' הפמ"ג (מביאו גם בשעה"צ ט) שחזר בו רמ"א מהשגתו. ולפ"ז הדר הרמ"א ממש"כ בד' הרמב"ם וא"א לסמוך עליו לערוב. אבל לכאו' ד' הפמ"ג אינם מוכרחים, דאפשר דהרמ"א סמך על מה דמסיים בשם המרדכי דבעי' נעילת דלתות אפי' בזה"ז דלית לן רה"ר, וממילא אין הכרעה ברורה רק פלוגתא והוה לי' ממש כדברי השו"ע שכתב

51 ויש מקום למחקר של קדימה ואיחור בכתיבי הרמ"א, והרבה פעמים יש נפ"מ למעשה, וארושם דוגמא אחת, בהגהת מרדכי נמצא העתק משטר של ר"י מאורליינש שמתיר לשלם קנסות על איחור החזר ההלוואה, שגדלים ככל שגדל זמן האיחור. ובהגהת הרמ"א למרדכי כתב שאין לסמוך על הדברים שהוא נוגע לדאורייתא. ולכאורה לפי הגהה זו נדחה מש"כ בקונטרס הית"ע מהסמ"ע אות כה' דיש לסמוך על ר"י מאורליינש בזה ומצוה לדעת זה וכו', שהרי הרשב"א ור"י מגש כתבו מפורש לא כן [וכן ברי"ו מישרים סוף נתט"ז], וגם כתב זה של ר"י כ' רמ"א דמשבשתא הוא ותלמיד טועה כתבו, איך שייך להקל בזה. אמנם הרמ"א בתשו' פ' כן מייחס הרמ"א הדברים לר"י מאורליינש. ומה שכתב בהגהות לר"י מאורליינש שהוא אגר נטר, הלא אינו מוכרח כלל, דאינו מלווה כלל ואינו מסכים לאחר, ואם היה דאורייתא לא היה חילוק בין קנס אחד לכמה קנסות, ועי' ש"ך קעז טז שמביא פלוג' אם הוא מה"ת.

ב' השיטות, ואפשר רמ"א לא שמיעא לי' האי כללא דהלכה כדעה קמא וסמך בזה על המחבר שהביא השיטות ואדרבה ש"ע הוא דהדר בי' קצת שבב"י מכריע כרא"ש ובש"ע הביא הדעות, ואם לשי' המרדכי חישי' א"כ אין זה ענין לדברי רמב"ם דמצריך דלתות רק ברה"ר וסובר דבלא זה צוה"פ מועיל ככה"ל ד"ה והוא, דהא המרדכי מצריך אף בכרמלית דלתות ושפיר יוכל לומר המ"ב דע"ז סמכו.

ביו"ד יג כ' הדרכ"מ לחלוק על ב"י בשם גדולי המורים שאין פגימה פוסלת בב"פ, אבל בהגהות לש"ע לא הביא כלום מזה. ונחלקו הט"ז ס"ק ו ונקוה"כ להלכה אם שחיטה מעכבת בו. והט"ז טוען ששתיקת המחבר והרמ"א בש"ע עיקר.

ביו"ד כג הש"ע כ' שעור שהיה שישחוט רוב סימנים, והוסיף הרמ"א תיבת "עד" רוב סימנים, וכ' הגר"א בסק"ג דר"ל עד רוב היינו רוב כשעור שחיטה לכתחלה, וצ"ע א"כ למה הוסיף הרמ"א תיבת עד דהא מל' ש"ע לבד שמעי' להא וגם לשון עד לא משמע כן אלא משמע פחות מזה בצמצום וכמ"ש בב"י. וכנראה הביאו להגר"א זה מהא דהדרכ"מ ב' מביא דברי הר"ן בזה, ותמה מדוע השמיטו בשו"ע, לכן כיוונו בדרוש תיבה זו. אבל היה מקום לומר דלא הביאו הרמ"א משום דבלא"ה אן בני אשכנז מחמרי' בכ"ש כמבואר ברמ"א בהמשך.

ביו"ד לד ט כ' רמ"א: כל דיני נקובה וחסרון גגרת דוקא כשידוע דמחמת חולי (ב"י ואו"ה כלל נא'). והחת"ס תשו' מח' האריך לתמוה מנא ליה דהסתמא שאינו חולי ורק בידוע שחולי מותר. אבל במקורות הרמ"א ובדרכ"מ אין רמז לזה, והדברים פרושים בסוגיא שבסי' מט, ומסתבר יותר שהרמ"א כאן לא רצה להיכנס לזה כלל ולא דוקא. וכן משמע מהמשך הרמ"א "ואם נעשה מחמת קוץ" ולא כ' דכך הסתמא, אלא מהא ליכא למשמע מינה.

ביו"ד פב כ' הש"ך שהרמ"א משמיע דברי האו"ה וכו' משום שנסתר מדברי האו"ה בהמשך וכו'. אבל באמת אין בדרכ"מ מכלל זה דבר, ואין ראיה שהרמ"א דן בפרט זה כלל. ובאמת באו"ה לפנינו להיפך מהאמור בש"ך.

לפעמים אין טעם ברור להשמטת דרכ"מ, וקשה ללמוד ממנה לפסול הדין, כגון ביו"ד צא ה' שמביא דברי האו"ה יב ג בענין בשר המונח על התיבה וכו', ואילו בשו"ע לא הביא מזה דבר, וגם לא כ' להיפך.

ביו"ד צב פוסק הרמ"א ס"ד כש"ד ולא כאו"ה המחמיר, ועי' פמ"ג במ"ז כה שדן בד' הרמ"א אליבא דאו"ה וש"ד ומתווכח עם המנח"י ע"י דיוק בל' הרמ"א, ובאמת ככל דבריו מבואר להדיא בדרכ"מ.

ביו"ד קא ב' מביא רמ"א סברת הגש"ד דכל חתיכה ר"ל שנאסרה קליפה בטלה, והל"ח תמה הא לא משכח"ל קליפה אלא באסור בלוע ובי' בלא"ה ל"א דאינו בטל בר"ל, וכ' הש"ך סק"ו לק"מ די"ל בבב"ח, אבל באמת במקור הש"ד בהגהה סי' לד' לא מיירי בבב"ח אלא בתרגול שעירו עליו רותחין שנבלע דמו. ועי' גם נו"ב סי' טז' ראיתי שדן אי סגי שיהי' ראוי לנכרי ויהי' דין איברים שאינם מנוקרים שנתערבו כו' ואפשר דאשתמיט מיני' דברי רמ"א בהדרכ"מ שם שדיבר בכ"ז ולא הביאו כלל.

ביו"ד קה ח כ' רמ"א כוליא שצלאה בחלבה נאסרת לגמרי וכן נוהגין ואין לשנות, ופי' הגר"א הטעם משום דאין בקיאיין בין כחוש לשמן. וצ"ע הלא החלב שמן, והנדון כאן היה שהקרום יפסיק. ונר' בהגר"א שאין הרמ"א סובר כטענת הסמ"ק דשמא מיפחת הקרום. אבל בדרכ"מ נראה טעמו שמחמיר כסמ"ק. (ומה שתמה הגר"א מהא דחולין י"ל דה"מ לדידהו אבל אנן איננו בקיאים, ומ"מ צ"ע דחומרא גדולה היא ואפי' ר"פ עצמו לא החמיר אלא משום דהגמ' חוזר בו מתי' הקודמים אבל לאסור המותר משום סברא מנא לן).

ביו"ד קסט י מביא הרמ"א דין הרשב"א תשו' תשסד, והט"ז שם כ' דהנדון בקנין שאינו גמור, והשיג עליו בנקה"כ דהרשב"א קאמר "הקנה אותו חוב לישראל", משמע שהבין שהל' המובא בדרכ"מ הוא ל' רשב"א, אבל אינו אלא ל' רמ"א, וברשב"א נר' לא כן אלא כ' "יחד לו חוב זה וכ' בלשון הקניה שעשה כן להבטחת חובו". ונר' כט"ז.

ביו"ד קעד הדרכ"מ מביא דברי הריב"ש שה דצ"א ברבית דרבנן, והש"ך קעב סקכ"ט מסתמך ע"ז דצ"א ברבית דרבנן, ואילו בקעד א' משמעות הש"ע והש"ך לא כן, וצ"ע אם כוונת הדרכ"מ בהבאת הריב"ש הוא לענין הפרט של צ"א ברבית, דאפשר שהביאו לענין הנדון בפירות שאוכל בינתיים, וכן לא העתיקו בש"ע.

ביו"ד קצ הדרכ"מ משיג על התרוה"ד דמצריך בדיקה אחר הרגשה, והש"ע מביאו, והרמ"א שתיק. וי"ל כיון שבלא"ה גם השו"ע הביאו רק כחומרא יתירה כמ"ש הסד"ט, לא טרח רמ"א להשיג עליו, אבל בתוקף דבריו עומד, דמדינא א"צ.

ביו"ד רלט הביא הדרכ"מ יא דברי הר"ן (שבועות יב. ברי"ף, ומה שהביא שם אבל אם אמר וכו' לפנינו ליתא בר"ן סיום זה), ובשו"ע לא הביאו כלל. ורע"א בחי' שו"ע ריג מביא ג"כ ד' הר"ן (ולא חש שהובאו בדרכ"מ), ותמה עליו מסי' רכ סכ"ב. ולכאור' היה נראה דאף שלא הביאו רמ"א בשו"ע, צריך ליישב דבריו עם המבואר בסי' רכ ולחלק באומדנא לפי המקרה.

ביו"ד רסא כ' רמ"א: בכל יום עוברים בעונשים אלו, ומפרש באה"ג שפסק כדעת הראב"ד שבכל יום עובר בכרת, ובאמת במקור דברי הרמ"א בדרכ"מ לא מובא אלא דברי הכלבו סי' עב' דהאב או ב"ד בכל יום שמעכבין עוברים בעשה, והרי עליהם אין כלל כרת.

סיכום ומסקנות

הלומד שו"ע על מנת להורות, וק"ו אם מחבר איזה ליקוט או קיצור הלכות, אם יש בידו להשיג מהד' פרידמן והוא משתמש במהדורה אחרת, עושה עוול לתורתו ולשומעי לקחה.

הצלבה ממוחשבת של כל נוסחאות השו"ע והנו"כ, בין כל ההוצאות השונות, תוכל להביא לרמת דיוק מקסימלית, שכן היא תנפה את כל שגיאות ההקלדה / סריקה, שמן הסתם תמיד יחידאיות. וכן תביא לבירור וליבון המקומות שיש הבדלים בין המהדורות. יש לקוות שהעושה שלום במרומיו יאפשר את הצעד המבורך הזה...

כהצעה לעתיד, מהדורה מדוייקת של השו"ע, תציין את היחס בין דברי הרמ"א לבין המקורות, האם הרמ"א פוסק "כדבריו" המקור, או פוסק "ע"פ המקור, לעתים פסיקת הרמ"א מקבלת את המקור רק באופן חלקי, או משום שהכרעתו הכרעה שלישית, או משום שסמך על מקור שלישי שנחלק עליו בחלק מן הדברים. ראה למשל ש"ך יו"ד רא פח (בשו"ע צויון מהרי"ק, ובאמת מהרי"ק מחמיר יותר, אלא "הרב כתב דבריו ע"פ סברת רה"פ, וכעין מ"ש מהרי"ק").⁵²

כמו"כ חשוב להבדיל בין מקורות שהיו לפני הרמ"א, לכאלו שלא היו לפניו ולפני הבאים אחריו. שהרי ייתכן שאם היו לפניהם היו פוסקים אחרת. לעתים המציין מזכיר מקור אחד, אבל בדרכ"מ ניתן למצוא עוד מקורות (למשל: חו"מ צו יב, המציין כ' תשו' רשב"א, ובדרכ"מ הארוך י' מובא גם רבינו ירוחם בשם תוס'), ולפעמים גם בדרכ"מ אינם (דוגמאות לעיל), ויש לצייןם בפני עצמם.

52 וכאלו מקומות לאין מספר, הרמ"א או"ח תרצא ו סומך על רבינו שמחה, אבל אינו אלא ע"פ רבינו שמחה, כי לרבינו שמחה אף ב"ל גידין תופר רק ג'.

ובהרבה מקומות יש נפ"מ להלכה, בשאלה האם הרמ"א סמך ידיו על המקור שהעתיק ממנו, או שלקח ממנו הנראה בעיניו, ואין לפשוט מדבריו ההלכה לד' רמ"א. ואביא כמה דוגמאות:

הרמ"א בחו"מ מט ז, בנדון ב' יב"ש המוציאים שטרות על אחד שפטור, אא"כ באו בהרשאה. ובתומים טו מפלפל בכונתו, ומסיק דמיירי ביורש, אבל אם הלוח חי דינו כב' שתבעו לא'. ובאמת כך מבואר במקור דברי הרמ"א, בנמק"י ב"ב פ: אבל תמוה להעמיד גם את הרמ"א ביורש ולא נזכר כלל. ובעצם זו כמין השגה של התומים על הרמ"א, שאין להעתיק ד' הנמק"י בסתם. (ואמנם התומים חידש עוד חדוש דכשיש שטר משתנה הדין, אבל לזה אין מקור בדרכ"מ ולא ברמ"א).

ביו"ד צח כ' הרמ"א שאם נפל חלב בקדרה ויש בה ס' חייב ליתן מים קרים להסירו ע"ז, וצויון הגמ"ר וארוך והמה לא כתבו אלא מצוה, ומשמע שאינו חיוב, ויש להסתפק אם נאמר שהלשון מצוה לאו דוקא והבינו רמ"א חובה, או להיפך שכיון שיש מצוה כ' חובה, או שנאמר דרמ"א סמך אלשון מרדכי בשם רוקח שכ' יתן מים כו' בסתמא ולא נקיט מצוה.

ביו"ד שלד כ' רמ"א בניו ובני ביתו מותרין להיות אצל המנודה, ומקור דבריו בתרוה"ד רעו, שכתב שבני ביתו צריכין לו לפרנסה ואין מחוייבין לקפח פרנסה בשביל הנידוי, ומשמע שצריכין שיוון אותם וכדו', הא לאו הכי לא. אבל מכיון שלא מבואר בהדיא שרק ע"ז סמך, אפשר שסמך על ל' הטור שכ' ג"כ בניו ובני ביתו בסתמא. ואינו מחלק.

ויש מקומות שנראה להדיא שמוסיף על מקור דבריו, ואין מקורו ב"ציון" גרידא, אלא גם בתורתו וחדושו ע"ז, למשל:

בחומ"מ נ הרמ"א כ' שאם נשתעבד לפלוני או לכל המוציאיו, צריך לבא מכחו כדי לגבות. ומצויון רי"ו (מישרים ו ה), אבל רי"ו כתב לפלוני ולכל המוציאיו, והרמ"א הוא המחדש שגם אם כותב לכל המוציאיו בנפרד עדיין צריך להיות מכחו.

בחומ נז א כותב, דאין להשהות בביתו שטר שנמחל שעבודו, ומצויון רא"ש, ומבואר בש"ך שכוונתו אפי' לא פרעו אלא רק מחל המלוה מעצמו, אבל לזה אין מקור ברא"ש, אלא הרמ"א מוסיף מדנפשיה.

וראה בספרי יורה אורח ג מזו בביאור ד' הרמ"א באו"ח קס שפוסק הרמ"א דברי המרדכי דמים שנעשו בהם מלאכה בטלים, אבל מדנפשיה מוסיף דמים שנטמאו לא בטלים.

בכלל המפעל החשוב הבא בתחום השו"ע הוא ליקוט שיטות הראשונים השונות בנוגע לנושאים שדנו בהם השו"ע והרמ"א. בזמננו מצויים ספרים רבים מרבתינו הראשונים שלא היו מצויים כלל לפני הנו"כ, או שהיו נדירים וקשה להשיגם. ויכולים אנו להוסיף שיטות רבות באותם נושאים שנחלקו בהם המגיני ארץ. ויש בידיעתם נפ"מ עצומה לפסיקת ההלכה. וכך יהיה ללומד ולמורה מושגים על כלל שיטות הראשונים.⁵³

המציאות מוכיחה שלמרות כל העבודה העצומה שהושקעה במכון ירושלים (ואחרים), עדיין יש רבות מאד להוסיף ולתקן. ואין שום פלא, סידור ותיקון השו"ע אינו מלאכתו של עורך או מגיה, אלא של לימוד בעיון של כל התורה כולה. מלאכה זו, כדי להיות מושלמת צריכה להיות פרי של כל עולם התורה, ולא תיתכן להיעשות בשלמות ע"י יחיד או קבוצת יחידים.⁵⁴ המצב כיום הוא שחיבורים חדשים או הוצאות חדשות מתפרסמים ע"י הלל ותשבחות מופרזות עד כדי חוסר משמעות, ואילו ביקורת מובעת בצורה אנונימית בפורומים שונים, או בצורה של קנטור והצגת המבוקר כחוטא גדול.⁵⁵ בעוד מלאכת העמדת הנוסח אינה שמירה על איזה נוסח מקורי שבידינו – כמו שאנו עושים בהגהת ס"ת, שלכן כל שגיאה הכי קטנה היא באמת חטא – אלא יצירת נוסח מתוקן ומצויין מתוך נוסח שמעיקרא היה משובש וחסר.

53 למשל: ראה למשל ברמ"א יו"ד קס א, שאין עובר ברבית דרבנן אלא המלוה ולא הלוה, המציין מזכיר בעקבות הדרכ"מ את הר"ן פ' זה בורר נמוק"י ורי"ו נ"ח. ובאמת הוא טעות כבר בדרכ"מ ואין זה הר"ן אלא הנמוק"י. אבל מה מאד יועיל ללומד אם ידע שיטות שאר הראשונים: הרשב"א בתשו' תקלה ובחי' ב"מ סח: וריטב"א בשם מורו בב"מ שם וריטב"א ישנים שם בשם אית דמוכחי כתבו שאינו עובר אלא המלוה, אבל הרא"ש שם נר' להיפך, והריטב"א ישנים שם דוחה שיטה זו. עוד תלוי הדבר בסוג' סנה' כה: דמלוה ברבית פסול לעדות ובגמ' מפרשי' דנכלל בזה לוח, ובתו' ר"ה כב' מפרש דכולה מתני' בפסולין דרבנן, הרי סובר דהמלוה עובר [ובמ"ל כ' דנפסל משום לפני'ע, ודוחק], אך לרש"י ר"ה כב. וכן ר"ן בשם ר' דוד [והר"ן עצמו חולק] והמאירי מיירי רק בדאורייתא. גם האו"ז מוכיח כתוס' דרבנן ג"כ עובר. וכן במרדכי המובא ברמ"א, ובפשטות ד' מהרי"ל תשו' טז' [ומשמעות הש"ך קסב ד']. כשמתעוררת שאלה בפני המורה, תועלת עצומה תהיה לו בידיעת השיטות השונות בראשונים ואם אפשר לצרפם להכרעתו.

למלאכת איתור ובירור המקורות, יש לציין לספר "באר רחובות" של ר' גבריאל פיינבערג, ברלין תרנ"ג, שמטרתו לברר את מקורי הדינים בשו"ע ורמ"א. וכמובן מאז נתחברו הרבה ספרי ליקוטים ומפתחות, מ'רזא דשבת' ועד 'קובץ שיטות קמאי', מהם אפשר לדלות שיטות הראשונים למחלקאותיהם.

54 מה שיכול לקדם מאד את התחום, הוא יצירת פלטפורמה שתוכל לשתף רבים וטובים בתיקוניהם ובהארותיהם לנוסח השו"ע והנו"כ, ואם ישכילו מתכנניה ליצור אותה באופן שתתרום לכל משתתף, ותהיה זמינה לכל צורך, בלי צורך להדביק בולים ולשלוח אגרות ע"י הרצים, יוכל הנוסח להיות משוכלל בהרבה, ע"י עבודה של כמה שנים טובות.

55 כמו מאמריו של הרב ברקאוויטש, "אל תשכן באהליך עולה", (גינת ורדים סאטמר יא והלאה), בגנות השו"ע של מכון ירושלים, שלדבריו מלא "טעויות גסות ובורות", ואת המלים "מהדורה משוכללת" מניח במרכאות, ולא נחה דעתו עד שמסיים "ככה יעשה לאיש אשר לא יבנה את בית רבותינו, כי בגוד בגדו את בית ישראל, ויבנו בזה". והדבר הוא להיפך, ההתחלה היא נפלאה וכבירה עד לאין שיעור, ויש להמשיך במלאכה, אם מכון י-ם עצמו, ואם הבא אחריי, ימשיך ממקום שהגיעו הם. כדי לשכלל ולתקן את המלאכה.

הרי הפמ"ג מעיקרו משובש. מלאכת פתיחת הר"ת והצעת הנוסח המתוקן היא מלאכת לימוד של דורות רבים, ומי שלא עשה את כל המלאכה עד תום תומה אינו חוטא. מלאכת השמירה מוגדרת היא, למלאכת היצירה אין גבול וקץ. ובלי ספק תימשך היצירה והשכלול של אותו שולחן שהציבו לנו שני עמודי עולם, מרן ב"י אשר טור משלו אכלנו, ורבינו הרמ"א אשר יין מסכת"ו שתינו. לאורם נסע ונלך.

נספח: רשימת טעויות שצויינו ע"י נו"ב השו"ע

אורח חיים
 יד ד, נמק"י, הש"ך בחו"מ עב ס"ק ח כ' שהציון מוטעה.
 לב לט, מרדכי, ע"י דברי יציב קי שכ' שאינו במרדכי.
 מא א, ב"י, מ"ז א' כ' שהוא שגוי והוא ד"ע דרמ"א.
 קכד יא, המג"א יז השיג על הציון לא"ח, אבל לפנינו כבר אינו. וע"י פמ"ג מ"ז ו שמיישב המציין.
 קנד ו, מהרא"י, הא"ר סק"כ כ' שהוא טעות. קנד יד, מהרא"י, הא"א כב כ' שהציון שגוי. במ"י צוין (ונוסף שכל הציון הזה אינו בדפו"י). רב א, רשב"ץ, המ"ז סק"ב כ' שבב"י כתוב רשב"א (יש מקום עיון בכוונתו בד' רמ"א). רח ז, ב"י בשם הרא"ש, לפ"ד המג"א סק"י ד' הב"י להיפך והוא שגוי.
 רכה ו, מהרי"ל, כ' שעה"צ כג דצ"ל מהרי"ו. תוקן במהד' מ"י (בלי הפניה לשעה"צ), ובמהד' צורת הדף. (במהדורת פרוייקט השו"ת שגוי). רמד ה, ב"י, כ' דגמ"ר שאינו אלא ד"ע דרמ"א. רסד א, הגמ"ר, כ' שעה"צ ג שהוא טעות ומקורו באגודה.
 רפב ג, או"ז, בבה"ל קלה יד כתב שאינו שם אלא בתשב"ץ. תוקן במ"י וצוין לבה"ל.
 שב ו, רבינו ירוחם, הא"א יג השיג שגמרא ערוכה היא, ומישבו בדוחק.
 שיא ב, טור יו"ד ומהרי"ל, בשכנה"ג הגב"ב ומאמ"ר ה' כ' שאינו בטור שם, והובא במ"י.

וע"י גם מג"א סק"ד שכ' שמהרי"ל לא כ' כן, ולא הובא במ"י.
 ש"ז ב, תוס' והרא"ש, בבה"ל השיג ע"ז. הובא במ"י.
 שיח ב, תוס' פ"ק דגיטין ור"ן, כ' א"א ז דבתוס' אין ראייה לאסור דיעבד כרמ"א, ואין גילוי שהתכוין רמ"א להוכיח כן מתוס'. ובמ"י לא העירו ע"ז. אמנם כבר הודפס בגי' השו"ע גי' רש"א שכ' דמתוס' אין ראייה. ע"ע פמ"ג שם שמישים שמהר"ן יש ראייה, ולפ"ז יש לסייג את המקור, תוס' לענין לכתחלה, ור"ן לענין דיעבד. שיח יא, רא"ש, בתה"ל ד' כ' שהוא טעות ומקורו בטור. ובמ"י העירו כן ולא ציינו לתה"ל.
 שכה י, כלבו, מג"א סק"ה שאינו שם. הובא במ"י.
 שכה יב, ב"י בשם תוספתא, כ' המג"א סק"ד שאינו שם.
 שכח יב, תוס' ור"ן, הט"ז סק"ה כ' שהוא טעות. צוין במ"י.
 שנח א, ב"י בשם תוס', כ' א"א ד שהוא טעות. שפב יד, ב"י בשם תשו' רשב"א, כ' בה"ל שאינו בשם רשב"א.
 תח א, ר' יהונתן, כ' מג"א סק"ג שמבואר שם להיפך, וכ"כ בה"ל שהוא ד"ע דרמ"א.
 תכו ב, טור, ע"י אגרות משה ח"א או"ח קמג שהוא תלמוד ערוך סנה' מב. (וכ"כ הגר"א: גמ' שם). הגמ' צויינה במ"י.
 תמב ג, תה"ד, המ"ז סק"ב כ' שהוא שגוי וצ"ל ראבי"ה. צוין במ"י.

צב ד או"ה כלל כח, כ' ש"ך סקי"ג שאינו שם.
 צב ו, הש"ך מתקן בסקט"ו את הציון, ותוקן
 בגוף השו"ע הישנים, כנראה הוא רק ט"ס.
 צב ו, הגהות ש"ד וארוך, כ' הפמ"ג ש"ד כו
 דבארוך מבואר להיפך.
 צד ז, או"ה כלל לז, הש"ך ל' כ' שהמקור
 הוא הרמ"א שחולק על האו"ה.
 צח א, ר"ן בשם רמב"ן, הט"ז סק"ח כותב:
 "אותו המעתיק טעה ולא הבין דברי רמ"א כלל".
 צח ה, רשב"א בשם הראב"ד, הש"ך כא כ' כ'
 שהוא שגוי, ותוקן בגוף השו"ע הישנים.
 קז א, טור בשם י"א, כ' יד יהודה י וערוה"ש
 סקי"א שהוא טעות.
 קיח יא, טור, הט"ז סקי"ב כ' "הדורשים מ"מ
 כתבו טור וטעות הוא", אבל עי' ערוה"ש שם
 סקל"ד שמיישב הציון שלפנינו.
 קכא, ב, תרוה"ד, כ' השפ"א שהוא טעות.
 קכב ג, ארוך כלל לח, עי' דברי יציב כה שהשיג
 על המציין.
 קכד יט, רשב"א וראב"ד וכו', הש"ך סקי"ט
 כ' שהוא שגוי.
 קכז כ, ר"ן, הש"ך סק"כ כ' שט"ס הוא (כבר
 בד"מ) וצ"ל רשב"א.
 קעג טז, טור בשם רש"י, הש"ך סקל"ג כ'
 שאין זה שיטת רש"י.
 קפד ח, כ"מ בב"י, ערוה"ש סקל"ז כ' שהוא
 טעות ומקורו בטור.
 יו"ד קצו א, רשב"א, כ' שמחת כהן ב סז
 שהרשב"א מיקל, ומקור הרמ"א הוא רמב"ם
 ורמב"ן.

תנג א, על הרשום "טור" על קטניות, כ' המו"ק
 שהוא טעות והטור כ' שלא נהגו בה כלל.
 צויין במ"י.
 תצה א, ר"ן, הבה"ל כ' שהוא טעות. צויין במ"י.
 תקי ח, או"ז, כ' שעה"צ ל שאינו מדוקדק.
 תקיב א, א"ח ותוס', מג"א ס"ק ג' שהוא ט"ס.
 ומהט"ז סק"ה נראה שמקיים הציון. צויין במ"י.
 תקסב א, תרוה"ד, כ' ערוה"ש סקי"א שהוא
 טעות.
 תרנא' ט, טור, כ' הגר"א שהוא טור טעות,
 (מובא בשעה"צ נו). במ"י הובאו מקורות
 אחרים ונמחק הציון לטור, כנר' ע"פ דפור',
 כי לא צויין הגר"א.
 תרציח, הג"א, כ' המג"א כד שהוא שגוי ומקורו
 בטור תרפט. במ"י נמחק הציון להג"א, ולא
 צויין המג"א.
 תרצא ב, מהרא"י, כ' ערוה"ש סק"ו שהוא
 טעות.
 יורה דעה⁵⁶
 כ א, ר"ן בשם הרא"ה, לפי ש"ך סק"ד שגוי,
 ולכן בגוף השו"ע הישן בסמוך לציון, נכתב:
 "עייין ס"ק ד", כשהכוונה לש"ך סק"ד.
 כח טו, מהרי"ל שם מהרא"ק, הרי"ף פערלא
 עשה צג השיג שאינו אלא ד"ע דרמ"א.
 לג ט, "טור", לפי ש"ך סקי"ז וט"ז סקט"ז שגוי.
 לט ב בה"ג, כ' ש"ך סק"א שהוא טעות
 נג א, המ"ז סק"ב העיר על שיבוש אבל כבר
 תוקן בדפוסים הישנים.
 נט א, דעת עצמו, המ"ז סק"א כ' שטעות
 והוא מב"י.

56 לחלקים משו"ע יו"ד ישנה גם המהדורה המהודרת של עוז והדר, אבל אין ענינה כ"כ בתיקון הנוסח, כי אם בלהכביר דברים על דף השו"ע. באותם חלקים שהמהדורה של 'עוז והדר' בלבד, בעיין חלקי ביותר לא מצאתי שתוקנו בה טעויות ציון, וכן בהקדמה לא באו פרטים ע"ז. שונה המצב בחלקים שמשתייכים גם למהדורת פרידמן, וכן במ"ב עוז והדר מהדורת פרידמן, בהם שולבו כל הישגי השו"ע או"ח של מ"י בתיקון ובירור מקורות הרמ"א ובפירוט מלא של הציון. כך שאף שהשו"ע אינו שימושי, בשל הופעת כל דף חמש או שש פעמים בזאח"ז, (ה'מגיני ארץ', על החיבורים העמוקים שבו כדוגמת חוות דעת, פרי מגדים, אינו ספר המיועד להנגשה ואינו מתאים לפרוייקט כזה), הרי המ"ב הנ"ל הוא המתוקן והנח ביותר הקיים בשוק מבחינה זו.

קעז י, הש"ך סק"י השיג על הציון שלא הבין ד' רמ"א.

קפב א, פ"ה משלוחין, הש"ך סק"א מתקן פ"ב משלוחין, תוקן במור"ל.

קצ יז, המגיד, כ' נתה"מ יא ביאורים שהוא שגוי. **אבן העזר:**

ד טז, מרדכי, הח"מ סק"ח כתב שהוא גם ד' תוס' ורא"ש.

ה ז, בשם תוס' פ' הערל, ע"י מנח"י ה כט שכ' שלא ברור שהכוונה לתוס' פ' הערל ואפשר לתו' אחר.

יא א, סברת הרב, ע"י חיים שאל ב לח שהוא טעות.

ט א, ר"ן פ' נערה, כ' מנח"י ז קח שהוא טעות. בש"ע השלם לא צויין מיקום הר"ן, אבל לא סומן במדור הגהות דבר.

כח כא, מהרי"ק, האבנ"מ נח כ' שאינו במהרי"ק. צויין בש"ע השלם.

לז יא, ריב"ש, כ' הב"ש סק"ב שטעות הוא. צויין בש"ע השלם.

נג ג, מרדכי כ' הפ"ת סק"ה שצ"ל הגמ"ר. צויין בש"ע השלם.

עז ב, תשו' מהר"ם, כ' הח"מ סק"ז שהוא דעת עוד הרבה פו'.

עז ב, ודוקא בנשואה וכו' מהרי"ק, כ' הט"ז שאין לו מקור, וע"פ הב"ש סק"כ כן יש ראי' ממהרי"ק.

קכ ג, ב"י בשם ר"מ, כ' מחה"ש והפ"ת סק"ג שזו טעות, ובב"י איפכא איתמר. צויין בשו"ע השלם.

קמא יכ, טור בשם הגאונים, כ' ערוה"ש סקמ"ט, שהוא טעות.

קנו ט, ב"ש סקט"ז הרשום מ"מ טעות הוא.

רנו ה, טור, בערוה"ש סקט"ז כ' דטעות וצ"ל סמ"ק

רסו ח, טור בשם הרא"ש, כ' דגמ"ר שהוא טעות.

שלג' יב, טור, הגר"א בסק"ז שהוא טעות.⁵⁷ שמ טז, כך משמע בטור, כ' הש"ך בסקט"ז שאינו בטור.

שמה, טור בשם רמב"ן וכו', ערוה"ש סק"ח כ' שערכב הדברים.

שצט י, טור, השיג הש"ך בסק"י: שהוא טעות. ובערוה"ש שם סקט"ו יישב הציון.

חשן המשפט:

יז טז, מהרי"ק, השיג הש"ך ס"ק לה שהוא טעות.

מט ז, רמב"ם וטור, הש"ך סק"ג כ' שהוא שגוי. צויין במור"ל לעיין בו.

ע ב ר"ן, הש"ך סק"ו השיג ע"ז, והושמט בדפוס.

פז לד, הגה"מ פ"א מה' שבועות, הש"ך סק"פ כ' שהמקור בהגה"מ במק"א.

פז לח, מהרי"ו וכו', כ' הגרא קטו שהוא שגוי.

פז לח, מהרי"ו, כ' פ"ת סקל"ט שהוא "ט"ס וצריך למחקר

קמז ב, ריב"ש, כ' תומים שם ס"ק ג שאינו בריב"ש.

קמט ל, ד"ע וחולק על בנימין זאב", כ' השד"ח (מערכת חזקה במצות סימן א אות טז) שאינו חולק.

קנד ב, נ"י בשם רי"ף רמב"ן ורא"ש, כ' חזו"א ב"ב יב ו שהוא טעות ומקור הדין ברשב"ם.

קנד ד, גמ' פ' חזקת, כ' הש"ך ט שהוא טעות, צויין במור"ל. (ע"י חזו"א ב"ב י ז שמיישב הציון).

קעו ה, ר"ח ורי"ף וכו', הש"ך בסק"א השיג על הציון, ותוקן כבר בדפ"י.

57 מיהו השגת רבינו אינה מוכנת, הלשון הוא לשון הטור, ומה שמצא הגר"א סיעתא לכך מגמ' שכך משמע, לא עביד לציון המקור טעות.